



ŹRÓDŁA / SOURCES / QUELLEN

Stanisław Achremczyk

Instytut Północny im. W. Kętrzyńskiego/ Towarzystwo Naukowe im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie, Polska
achremczykstanislaw@gmail.com • <https://orcid.org/https://orcid.org/0000-0003-2523-827X>

Pośmiertny inwentarz biskupa warmińskiego Krzysztofa Andrzeja Szembeka jako źródło do dziejów kultury materialnej w Polsce

The Posthumous Inventory of the Warmian Bishop Krzysztof Andrzej Szembek as a Source for the History of Material Culture in Poland

Das posthume Inventar des ermländischen Bischofs Krzysztof Andrzej Szembek als Quelle für die Geschichte der materiellen Kultur in Polen

Słowa kluczowe: Warmia, Szembekowie, ruchomości, Krzysztof Andrzej Szembek, rejestr kosztowności

Keywords: Warmia, Szembek family, movables, Krzysztof Andrzej Szembek, register of valuables

Schlüsselworte: Ermland, Familie Szembek, bewegliche Güter, Krzysztof Andrzej Szembek, Verzeichnis der Wertgegenstände

STRESZCZENIE

W archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie zachował się testament biskupa warmińskiego Krzysztofa Szembeka wraz z wykazami ruchomości, a także dyspozycją wykonania jego woli. Z dokumentów sporządzonych w 1738 roku i w styczniu 1740 roku dowiadujemy się o ruchomym majątku biskupa o jego ubiorze, rzeczach codziennego użytku, spisano pieniądze znajdujące się w skarbcu, srebro, obicia, karety. W inwentarzach był zawarty również spis portretów m.in. całe genealogiczne drzewo Szembeków oraz księgozbiór biskupa, który zgodnie z jego wolą miał zostać przekazany do kolegium jezuickiego w Reszlu. Nie mniej ciekawy jest wykaz sporządzony na polecenie biskupa jakie przedmioty i ile pieniędzy do kogo ma być przekazane. Ten wykaz wart osobnego artykułu. Te wartościowe dokumenty odzwierciedlają gusta biskupa, modę i kulturę dnia codziennego oraz świątecznego.

ABSTRACT

The archive of the Archdiocese of Warmia in Olsztyn preserves the will of Bishop Krzysztof Szembek of Warmia, together with lists of his movables and a disposition to execute his will. From documents drawn up in 1738 and in January 1740, we learn about the bishop's movable property: his clothes, everyday belongings, the money in the treasury, silver, upholstery and carriages. The inventories included portraits of the entire Szembek family tree and the bishop's book collection, which, according to his will, was to be donated to the Jesuit college in Reszel. No less interesting is the list drawn up at the bishop's command and describing what items and how much money is to be passed on to the given person. This list is worth a separate article. These valuable documents reflect the bishop's tastes, fashion and culture of daily and festive life.

ZUSAMMENFASSUNG

Im Archiv der Erzdiözese Ermland in Olsztyn [Allenstein] wird das Testament des Bischofs Krzysztof Szembek von Ermland aufbewahrt, zusammen mit Listen von beweglichen Gütern und einer Verfügung zur Testamentsvollstreckung. Aus Dokumenten, die 1738 und im Januar 1740 erstellt wurden, geht der bewegliche Besitz des Bischofs hervor: seine Kleidung, seine Alltagsgegenstände, das Geld in der Schatzkammer, Silber, Stoffbezüge und Kutschen sind aufgeführt. In den Inventaren aufgelistet werden Porträts, u.a. des gesamten Stammbaums der Familie Szembek, sowie die Büchersammlung des Bischofs, die laut seinem Testament dem Jesuitenkolleg in Reszel [Rößel] gestiftet werden sollte. Nicht weniger interessant ist die Liste, die auf Anweisung des Bischofs erstellt wurde, welche Gegenstände und wie viel Geld an wen gehen sollen. Diese Liste ist einen eigenen Artikel wert. Diese wertvollen Dokumente spiegeln den Geschmack des Bischofs, die Mode und die Kultur des täglichen und festlichen Lebens wider.

Krzysztof Andrzej Jan Szembek żył 60 lat z czego 16 lat był biskupem warmińskim¹. Szembekowie już w drugiej połowie XVII wieku stali się rodem senatorskim, a w czasach saskich doszli nie tylko do świeckich krzesł senatorskich, ale też dwóch z nich zostało prymasami Polski. Krzysztof Andrzej Jan Szembek, biskup warmiński urodził się 16 maja 1680 roku najprawdopodobniej w Słupowie, rodowej posiadłości położonej w powiecie miechowskim. Ojcem Krzysztofa był Franciszek syn burgrabiego krakowskiego Stanisława i Anny Smendzianki. Franciszek Szembek objął po ojcu urząd burgrabiego krakowskiego. Był też pisarzem krakowskim, w 1685 roku Jan III Sobieski mianował go kasztelanem sanockim a trzy lata później kasztelanem kamienieckim². Franciszek dwukrotnie wchodził w związki małżeńskie. Pierwszą jego żoną była Zofia z Iwanowicz Pieniążków. Po jej śmierci w 1671 roku poślubił Barbarę Annę Rupniewską. Franciszek zmarł w 1693 roku, a Barbara Anna w 1706 roku. Z pierwszą

¹ Krzysztof Andrzej Jan Szembek (1680–1740) biskup warmiński w latach 1723–1740, oprac. S. Achremczyk w: *Poczet biskupów warmińskich*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2008, s. 323–334; T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, t. I, Poznań 1879, s. 294–296; H. Żochowski, *Die Seelsorge im Ermland unter Bischof Christoph Andreas Johann Szembek 1724–1740*, Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands (dalej: ZGAE) 1993, Beiheft 11; T. Oracki, *Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i ziemi malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku*, t. II: L–Ż, Olsztyn 1983, s. 172–174; A. Eichhorn, *Geschichte der ermlaendischen Bischofswahlen*, ZGAE 1861, Bd. II, s. 92–177; S. Achremczyk, *Warmia wobec wydarzeń z lat 1733–1736*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” (dalej: KMW), 1985, nr 1–2, s. 21–50.

² Krzysztof Andrzej Jan Szembek..., s. 323.

żoną doczekał się pięciu synów: Stanisława³ – żyjącego w latach 1650–1721, biskupa kujawskiego i od 1705 roku arcybiskupa gnieźnieńskiego i prymasa Polski; Przeclawa Stefana – kasztelana wojnickiego, Michała – kanonika krakowskiego i warmińskiego, Ludwika – kanonika krakowskiego i warmińskiego oraz Antoniego – kanonika przemyskiego i krakowskiego. Z drugą żoną miał czterech synów: Jana – od 1702 roku podkanclerzego koronnego, a od 1712 roku kanclerza wielkiego koronnego; Franciszka – stolnika koronnego i starostę bieckiego; Krzysztofa Andrzeja Jana – biskupa warmińskiego oraz Aleksandra Kazimierza – od 1729 roku wojewodę sieradzkiego⁴. Z kolei stryj Krzysztofa Andrzeja Szembeka, brat ojca Franciszka – Krzysztof Antoni⁵ został w 1739 roku arcybiskupem gnieźnieńskim i prymasem Polski będąc wcześniej biskupem inflanckim, poznańskim i kujawskim. Wpływowi w XVIII wieku Szembekowie sięgnęli też po kanonie warmińskie. Wspomniany Krzysztof Antoni został kanonikiem warmińskim w 1703 roku na mocy prowizji papieskiej. W 1711 roku podniesiono go do godności prepozyta warmińskiego. Gdy w lipcu 1716 roku objął biskupstwo poznańskie zrezygnował z warmińskiej kanonii na rzecz Józefa Eustachego Szembeka⁶. Józef Eustachy będąc kanclerzem kapituły krakowskiej, w 1736 roku otrzymał nominację na biskupstwo chełmskie, a w 1753 roku na biskupstwo płockie. Dopiero, gdy został biskupem płockim zrezygnował z kanonii warmińskiej. Kanonikami warmińskimi zostali też dwaj bracia Krzysztofa Andrzeja synowie Franciszka, kasztelana kamienieckiego i Zofii z Pieniążków: Michał urodzony w 1655 roku oraz Ludwik. Michał będąc kanonikiem krakowskim w czerwcu 1693 roku został kanonikiem warmińskim. W grudniu 1696 roku zrezygnował z kanonii warmińskiej na rzecz brata Ludwika. Michał został w 1706 roku pomocniczym biskupem krakowskim⁷.

Szembekowie byli zatem na Warmii znani. W ślady braci poszedł Krzysztof Andrzej Szembek. Awanse zawdzięczali królom saskim a także swym umiejętnościom i rodowej współpracy. Krzysztof Andrzej Jan podobnie jako jego bracia otrzymał staranne wykształcenie. Edukacja domowa nad którą czuwała matka Barbara Anna Rupniewska na tyle była przyzwoita, że Krzysztof Andrzej mógł rozpocząć studia na Akademii Krakowskiej. Następnie, jak to było w zwyczaju rodzin zamożnych wyjechał w towarzystwie opiekuna Michała Piechowskiego na studia zagraniczne połączone z wojażem po Europie zachodniej. Droga jego wiodła przez Ołomuniec, gdzie działał świetny Alumnat Papieski, potem do Inglostadt⁸. Z Inglostadt udał się do Francji a potem do Włoch,

³ J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821*, Poznań 1891, t. IV, s. 372–430.

⁴ W. Dworzaczek, *Genealogia. Tablice*, Warszawa 1959, tablica 158.

⁵ J. Korytkowski, op. cit., s. 544–572.

⁶ *Słownik biograficzny kapituły warmińskiej*, Olsztyn 1996, s. 245; A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525–1821*, cz. 2: *Słownik*, Olsztyn 2000, s. 321; T. Oracki, op. cit., s. 175.

⁷ A. Eichhorn, op. cit., s. 95, 96; *Słownik biograficzny kapituły warmińskiej...*, s. 246.

⁸ P. Czaplowski, *Polacy na studiach w Inglostadt*, Poznań 1914, s. 60, 101.

by dłużej zatrzymać się na uniwersytecie w Padwie. Studia dały mu nie tylko solidną wiedzę, poznanie kultury i rządów zwiedzanych państw, ale utrwaliły znajomość języków obcych. Przyszły biskup warmiński władał językiem francuskim, włoskim, niemieckim, a będąc już na Warmii nauczył się języka litewskiego. Po powrocie do kraju pracując w kancelarii królewskiej podjął studia filozoficzno-teologiczne na Akademii Krakowskiej zwieńczone doktoratem z teologii⁹. Po studiach, tak jak wielu jego braci, obrał stan duchowny. W awansach kościelnych z pewnością pomagał mu starszy brat Stanisław Szembek, który był kanonikiem przemyskim, krakowskim, od 1690 roku sufraganiem krakowskim, a w 1699 roku został biskupem kujawskim, by w 1705 roku awansować na arcybiskupa gnieźnieńskiego i prymasa Polski. Stanisław Szembek wraz z dziewięcioma innymi Szembekami w 1697 roku opowiedział się za wyborem na króla elektora saskiego Fryderyka Augusta. Stanisław za owe poparcie otrzymał nominację na biskupa kujawskiego, a Krzysztof Andrzej podjął pracę w kancelarii królewskiej. Związanie się z dworem królewskim otworzyło mu drogę do beneficjów kościelnych. W 1702 roku został prepozytem komendatoryjnym miechowskim, w 1703 roku kanonikiem krakowskim, trzy lata później scholastykiem sandomierskim a w 1708 roku kustoszem łowickim. Za tymi awansami stał brat Stanisław. W latach wielkiej wojny północnej, dwukrólewia w Polsce Szembekowie stali przy Augustie II. Król August II docenił postawę Szembeków. Krzysztof Antoni w 1709 roku został referendarzem koronnym, a w 1711 roku biskupem inflanckim. Natomiast Krzysztof Andrzej doczekał się awansu na sekretarza wielkiego koronnego. Dwa lata później w 1713 roku został biskupem chełmskim, a w marcu 1719 roku biskupem przemyskim¹⁰. Jego też, prymas Stanisław Szembek wyznaczył na egzekutora testamentu zapisując mu m.in. część posiadanego srebra, krzyż złoty, pektoralik złoty, krzesło aksamitne karmazynowe składane, krzesła sześć aksamitnych, pierścień szafirowy, suknie fioletowe różne, czamare najlepszą, infułę bogatą z wielkim kwiatem, czerwonych złotych dwieście¹¹. W sierpniu 1721 roku zmarł prymas Stanisław Szembek. August II po długich wahaniach arcybiskupem gnieźnieńskim mianował biskupa warmińskiego Teodora Potockiego. Na Warmię dzięki zabiegom kanclerza wielkiego koronnego Jana Szembeka wprowadził jego brata biskupa przemyskiego Krzysztofa Andrzeja.

Po śmierci prymasa na dworze królewskim długo zastanawiano się nad następcą. Król skłaniał się ku kandydaturze biskupa płockiego Ludwika Załuskiego, a gdy ten w grudniu 1721 roku przeniósł się do wieczności pojawiła się kandydatura Piotra Tarły – biskupa poznańskiego. Gdy w listopadzie 1722 roku zmarł Tarło wówczas August II zwrócił uwagę na Teodora Potockiego biskupa warmińskiego. Potocki,

⁹ *Krzysztof Andrzej Jan Szembek...*, s. 324.

¹⁰ *Ibidem*, s. 324–325; H. Żochowski, *op. cit.*, s. 8; F. Pawłowski, *Premisli Sacra, sive series et gesta episcoporum premisliensium*, Kraków 1869, s. 541–553; A. Eichhorn, *op. cit.*, s. 95.

¹¹ J. Korytkowski, *op. cit.*, s. 414.

o arcybiskupstwo gnieźnieńskie podjął zabiegi tuż po śmierci prymasa Stanisława Szembeka. August II, 6 grudnia 1722 roku podpisał nominację Potockiego na arcybiskupstwo gnieźnieńskie. Natomiast papież nominację zatwierdził dopiero w grudniu 1723 roku. Z chwilą podpisania nominacji Potockiego, już w grudniu 1722 roku August II powiadomił kapitułę warmińską o decyzji przeniesienia Krzysztofa Andrzeja Szembeka z biskupstwa przemyskiego na warmińskie. Do Fromborka dotarła lista przywieziona przez krakowskiego kanonika Kobielskiego czterech kandydatów na biskupa. Na pierwszym miejscu stało nazwisko Krzysztofa Szembeka, a następnie wymieniono kanoników Wojciecha Grzymałę, Floriana Białkowskiego i Andrzeja Burcherta¹². Dla dworu królewskiego nominacja Krzysztofa Szembeka była oczywistością. Król chciał nią docenić wiernych mu Szembeków. Tymczasem kapituła warmińska sprzeciwiła się wyborowi Szembeka na biskupa, gdyż ten nie był kanonikiem warmińskim ani pruskim indygeną, tak jak to było zapisane w traktacie piotrkowskim z 1512 roku ustalającym procedurę wyboru biskupa warmińskiego. Rozpoczęły się negocjacje między dworem królewskim a kapitułą¹³. Kapituła twardo obstawała, by jej prawa przy wyborze biskupa były przestrzegane. Już w grudniu 1722 roku z kanonii zrzekł się na rzecz Szembeka Dominik Sienieński. Sienieński kanonikiem warmińskim został wybrany w 1697 roku, od 1706 roku był kanonikiem gnieźnieńskim, a w 1719 roku został dziekanem gnieźnieńskim. Po rezygnacji z kanonii warmińskiej wynagrodzony został kanonią krakowską. Kapituła upomniana przez Teodora Potockiego i króla pod koniec stycznia 1723 roku wybrała kanonikiem Szembeka. Wyboru Szembeka na biskupa warmińskiego dokonali kanonicy dopiero 14 lutego 1724 roku¹⁴. Szembek czekał na objęcie Warmii, do czasu papieskiego potwierdzenia wyboru Teodora Potockiego na arcybiskupa gnieźnieńskiego. Decyzja papieża Benedykta XIII zatwierdzająca wybór Szembeka została podjęta 11 września 1724 roku. Na granicy Warmii powitano Szembeka 29 listopada 1724 roku. Przyszło mu rządzić diecezją niespełna 16 lat. W 1728 roku na sejmiku generalnym Prus Królewskich otrzymał indygenat pruski czyli obywatelstwo Prus Królewskich, złożył stanom pruskim przysięgę senatorską z zobowiązaniem przestrzegania i obrony praw oraz przywilejów Prus Królewskich i objął funkcję prezesa ziem pruskich¹⁵. Zatem został Szembek pierwszym senatorem Prus Królewskich oraz prezesem ziem pruskich. Do obowiązków prezesa należało przewodniczenie obradom sejmiku generalnego i wyższej izbie tegoż sejmiku, rozsyłanie uniwersałów królewskich zwołujących sejmiki

¹² A. Eichhorn, op. cit., s. 97.

¹³ Ibidem, s. 108 i n.

¹⁴ Ibidem, s. 108–110.

¹⁵ Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie (dalej: AAWO), A 28, *Diarium conventus generales TP 1728*, s. 893–898; S. Achremczyk, *Życie sejmikowe Prus Królewskich w latach 1647–1772*, Olsztyn 1999, s. 124–125; idem, *Sejmik generalny Prus Królewskich w latach 1526–1772*, Olsztyn 2016, s. 155–156; *Dzieje malborskiej rezydencji Towarzystwa Jezusowego w latach 1647–1744*, przekład J. Wojtkowski, Olsztyn 2013, s. 212.

województwa chełmińskiego, malborskiego i pomorskiego a także sejmik generalny. W senacie państwa jako biskup warmiński zajmował szóste miejsce. Wszedł Szembek w wir polityki. Jeździł na sejmy, brał udział w radach senatu¹⁶ a za najważniejszy swój sukces uznał uporządkowanie wewnętrznych spraw Kurlandii, lenna Rzeczypospolitej. Kurlandia była lennem Rzeczypospolitej rządzonym przez Kettlerów. Po śmierci księcia Fryderyka Kazimierza Kettlera, obowiązki regenta w imieniu małoletniego bratanka, Fryderyka Wilhelma sprawował ostatni z Kettlerów – Ferdynand, rezydujący w Gdańsku. Gdy Fryderyk Wilhelm osiągnąwszy odpowiedni wiek zmarł na ospę, władza w lennie przypadła Ferdynandowi. Ten nie kwapił się do opuszczenia Gdańska i wyjazdu do Mitawy. W Rzeczypospolitej zaś skłaniano się do wcielenia lenna w granice Polski po wygaśnięciu dynastii Kettlerów¹⁷. Gdy w Rzeczypospolitej zaczęto domagać się, zgodnie z konstytucją z 1589 roku, wcielenia księstwa, rozpoczęły się zabiegi dyplomacji rosyjskiej, saskiej i pruskiej zmierzające do ożenienia wdowy po Fryderyku Wilhelmie – Anny Iwanowny, a tym samym wzmocnienia dominacji tych państw w księstwie kurlandzkim. Anna była córką Iwana, brata Piotra I. Pretensje do księstwa zgłosił król pruski Fryderyk Wilhelm przypominając, że żona Ferdynanda Kazimierza, wywodziła się z Hohenzollernów. August II rozważał, by księstwo objął jego syn Maurycy Saski. Wreszcie do Kurlandii aspirował również faworyt cara – Aleksander Mienszykow. Gdy wiosną 1726 roku pojawił się w Warszawie Maurycy Saski i podjął rozmowy z wysłannikiem szlachty kurlandzkiej skłaniającej się ku zachowaniu związków z Polską opcja osadzenia Murycego w księstwie stała się bardzo realna, zwłaszcza, że udzieliła mu poparcia wdowa Anna Iwanowna. Na 26 czerwca 1726 roku na elekcję zostały zwołane stany kurlandzkie. Wprawdzie przeciw elekcji manifest zaniósł Ferdynand, a i August II wezwał stany kurlandzkie do wstrzymania się z elekcją do czasu, aż stosownej uchwały nie podejmie sejm polski. Landtag kurlandzki jednak dokonał wyboru Maurycego na przyszłego księcia kurlandzkiego tzn. po śmierci Ferdynanda. Prymas Teodor Potocki uznanie wyboru zastrzegł od decyzji sejmu. Tymczasem do Kurlandii weszły wojska rosyjskie Mienszykowa, by wyrzucić Maurycego Saskiego z Mitawy. Po proteście Anny Iwanownej i Augusta II wojska rosyjskie wycofały się z Kurlandii. W tej sytuacji sejm obradujący w Grodnie – 7 października 1726 roku, nie uznał elekcji Maurycego, wezwał go do opuszczenia Kurlandii i zwrotu dokumentu gwarantującego mu dziedziczość tronu książęcego. Sejm ogłaszając Maurycego wrogiem Rzeczypospolitej zakazał mu pokazywania się w jej granicach Korony i Kurlandii¹⁸. Sejm grodzieński powołał komisję

¹⁶ Biblioteka Ossolineum (dalej: BO), sygn. 3553/II, *Diariusz sejmu warszawskiego*, 15 IX 1732, s. 357; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, sygn. 565, *Rada senatu*, 13 X 1732, k. 727.

¹⁷ J. Staszewski, *August II Mocny*, Wrocław 1998, s. 237–238; A. Gierowski, *Dyplomacja polska doby saskiej (1699–1763)*, w: *Historia dyplomacji polskiej*, t. II: 1572–1795, red. Z. Wójcik, Warszawa 1982, s. 376.

¹⁸ J. Staszewski, *August II Mocny...*, s. 239–240; A. Eichhorn, op. cit. s. 147.

do uregulowania spraw Kurlandii. Na czele komisji stanął biskup warmiński Krzysztof Andrzej Szembek z zadaniem wcielenia w życie planu inkorporacji Kurlandii do Rzeczypospolitej po śmierci Ferdynanda. Biskup Szembek zwrócił się do kapituły warmińskiej o wyznaczenie dwóch kanoników, którzy mieli towarzyszyć mu w Kurlandii. Kapituła do misji kurlandzkiej wyznaczyła kustosza Michała Łaszewskiego i kanonika Józefa Eustachego Szembeka. Szembeka, którego nie było wówczas na Warmii, gdyż pełnił jeszcze obowiązki kanclerza kapituły krakowskiej, zastąpił dziekan Bernard Teodor Schenk. Biskup Szembek 5 sierpnia 1727 roku wyruszył przez Prusy Książęce, Wielkie Księstwo Litewskie, Żmudź do Kurlandii. Szembek 9 sierpnia zatrzymał się w Tylży, gdzie przeprowadził wizytację podległej jego jurysdykcji kaplicy katolickiej¹⁹. Dla około stu wiernych katolickich wygłosił kazanie. Dalej jego droga prowadziła ku miasteczku Szawle oddalonego o 12 mil od Mitawy. W Szawlach zatrzymał się 19 sierpnia, by 29 sierpnia uroczyście wjechać do Mitawy²⁰. Komisarze z Szembekiem działali energicznie. Do nich wpływały skargi i supliki mieszkańców. Chłopi ślali pisma w języku polskim ze skargami na dzierżawców i szlachtę. Komisarze szlachta przyjęła z radością licząc, że rozstrzygną oni spór o dzierżawę dóbr książęcych i to z korzyścią dla szlachty. Szembek zwołał landtag kurlandzki. Komisarze wkraczając w uprawnienia księstwa wprowadzili nowe prawo krajowe, które przyznawało szlachcie wiele uprawnień przysługujących szlachcie polskiej. Kurlandia po wygaśnięciu linii Kettlerów miała zostać włączona do Rzeczypospolitej²¹. Nic dziwnego, że Szembek chwalił się, iż przywrócił władzę Rzeczypospolitej nad Kurlandią. W czasie pogrzebu biskupa w 1740 roku w katedrze fromborskiej podnoszono jego zasługi w uporządkowaniu życia wewnętrznego Kurlandii i zespolenia jej z Polską. Misję kurlandzką zakończył biskup Szembek w grudniu 1727 roku i 1 stycznia 1728 roku powrócił na Warmię²².

Obecność biskupa na Warmii była konieczna ze względu na pruski militarizm wobec dominium. Już za czasów biskupa Teodora Potockiego granice dominium były naruszane przez brandenburskie oddziały poszukujące zbiegłych z księstwa chłopów i dezertersów z wojska. Owe akcje nasiliły się, gdy rządy na Warmii objął biskup Krzysztof Szembek. Ingerencje pruskie stały się po 1724 roku codziennością życia mieszkańców dominium. Były reakcją Prus na skazanie na śmierć mocą sądu królewskiego toruńskiego burmistrza Roesnera za zdemolowanie klasztoru jezuitckiego w Toruniu. Mieszkańcy Warmii żyli w ciągłym niepokoju. Nie tylko elektorskie oddziały ścigały zbiegłych wojskowych dezertersów czy poddanych pruskich,

¹⁹ H. Żochowski, op. cit., s. 198–201; A. Szorc, *Diaspora diecezji warmińskiej za biskupa Andrzeja Chryzostoma Załuskiego (1698–1711)*, „Studia Warmińskie” 1966, t. III, s. 66–68.

²⁰ A. Eichhorn, op. cit., s. 148.

²¹ J. Staszewski, *August II Mocny...*, s. 238, 240; A. Eichhorn, op. cit., s. 148–149; *Krzysztof Andrzej Jan Szembek...*, s. 327.

²² BO, sygn. 2672/I, K.A. Szembek do J. Szembeka, Heilsberg 18 I 1728, k. 41; K.A. Szembek do J. Szembeka, Smolajny, 9 V 1728, k. 43.

ale porywały do wojska licznych Warmiaków²³. Pruskie gwałty przybrały na sile w latach 1727–1729. Szczególny rozgłos w Rzeczypospolitej nabral napad wojsk brandenburskich na klasztor bernardynów w Stoczku Klasztornym pod pretekstem poszukiwania zbiegłych dezertersów²⁴. Biskup Szembek odwoływał się do pomocy władz polskich. Sejm w 1726 roku powołał nawet komisję do negocjacji z dworem berlińskim²⁵. Z Warmii do Warszawy słało całe wykazy naruszeń integralności dominium. Szembek pisał listy do podkanclerzego koronnego Jana Lipskiego²⁶ i Antoniego Dembowskiego²⁷ pracującego w kancelarii kanclerza wielkiego koronnego Jana Szembeka. Dembowski informował go o interwencjach kancelarii koronnej, a także rozmowach z przedstawicielami króla pruskiego²⁸. Do tego doszedł spór między biskupem Szembekiem, a elektorskimi władzami o tytuł biskupa sambijskiego. Szembek w swej tytułaturze zaznaczał, iż jest nie tylko biskupem warmińskim, ale i sambijskim²⁹. Wydawało się, że pewne uspokojenie w tym sporze przyniosła wizytacja kościoła katolickiego w Królewcu przez biskupa Szembeka³⁰. W Królewcu biskup został przyjęty z należnymi honorami, ale sporu o używanie tytułu biskupa sambijskiego nie rozwiązano. Berlin, już w 1725 roku odmówił Szembekowi prawa do tytułowania się biskupem sambijskim. Dopiero po śmierci Augusta II rząd pruski wstrzymał się z atakowaniem Szembeka za tytułowanie się biskupem sambijskim. Między Warmią a Prusami Książęcymi psuły się też kontakty handlowe i nasilały się spory graniczne. Biskup Szembek zdawał sprawę, że na skuteczne poparcie ze strony dworu królewskiego i władz Rzeczypospolitej³¹ nie mógł liczyć i że Warmia wobec silniejszego sąsiada zdana jest na własne siły.

Obawy biskupa wzrosły, gdy po śmierci Augusta II rozpoczęło się przedostatnie polskie bezkrólewie. W połowie stycznia 1733 roku biskup Szembek w towarzystwie

²³ A. Szorc, *Zagrożenie Warmii przez Prusy (1722–1772)*, KMW 1972, nr 4, s. 558–572; A. Birch-Hirschfeldt, *Soldatenraub im Ermland*, ZGAE 1930, Bd. XXIV, s. 912–919; idem, *Soldatenraub ermlaendischer Bauernsoehne in Kleinenfeld*, „Unsere Ermlaendische Heimat” 1930, nr 12, s. 49–50; AAWO, sygn. D.118, S. *Młodzianowski do M. Szulca*, Heilsberg 30 VII 1727, k. 22; AAWO, Acta Cap., t. XV, k. 149, 163, 166.

²⁴ AAWO, sygn. Aa 7, *Relacja świeżo poczynionych wiolecyj przez pana pułkownika Getza*. Z Warmii 26 V 1732, k. 24v–28; BO, sygn. 2672/I, *K. Szembek do J. Mniszcha marszałka wielkiego koronnego*, Smolany 29 V 1732, k. 61; S. Achremczyk, *Brandenbursko-pruski napad na Stoczek Klasztorny (Warmiński) w 1732 roku*, KMW 2021, nr 1, s. 19–33; Motzki, *Ein Uberfall auf das Kloster Springborn*, ZGAE 1912, Bd. XVIII, s. 533–536.

²⁵ *Volumina Legum*, t. VI, Petersburg 1860, s. 214–215.

²⁶ AAWO, sygn. D 118, *J. Lipski do K. Szembeka*, Berlin 1 VI 1728, k. 29; *J. Lipski do K. Szembeka*, Warszawa 24 VII 1732, k. 73; *J. Lipski do K. Szembeka*, Warszawa 7 VI 1732, k. 67; *J. Lipski do K. Szembeka*, Warszawa 1 VI 1732, k. 67.

²⁷ J. Staszewski, *August III Sas*, Wrocław 1989, s. 124.

²⁸ AAWO, sygn. D 118, *A. Dembowski do K. Szembeka*, Warszawa 17 I 1732, k. 51; *A. Dembowski do K. Szembeka*, Drezno 23 I 1732, k. 53; *A. Dembowski do K. Szembeka*, Warszawa 28 II 1732, k. 57; *A. Dembowski do K. Szembeka*, Warszawa 28 VIII 1732, k. 75.

²⁹ A. Szorc, *Zagrożenie Warmii przez Prusy...*, s. 550–552; M. Lehmann, *Preussen und die Katholische Kirche seit 1640*, Th. 1: *Von 1640 bis 1740*, Leipzig 1878, nr 843, 844, 855, 864; H. Żochowski, op. cit., s. 191–198.

³⁰ B. Babirecka, *Diariusz wizytacji kościoła w Królewcu w 1727 r. dokonanej przez biskupa Krzysztofa Jana Szembeka*, „Nasza Przeszłość” 1986, t. LXVI, s. 265–279.

³¹ J. Staszewski, *Na granicy z Prusami Książęcymi*, KMW 1994, nr 2–3, s. 219–227.

dwóch kanoników przyjechał do Warszawy na obrady sejmu. W warszawskim kościele św. Jana odprawił nabożeństwo inauguracyjne sejmową debatę. Śmierć Augusta II, która nastąpiła w nocy z 31 stycznia na 1 lutego przerwała obrady sejmowe. Szembek zarządził odprawienie żałobnych modłów we wszystkich warmińskich kościołach. W lutym 1733 roku wziął udział w radzie senatu. Zabierając głos ostrzegał przed zagrożeniem ze strony Prus³². Senatorowie podjęli uchwałę wzywającą wojsko koronne do zabezpieczenia granic z Prusami Książęcymi. Biskup Szembek powołując się na uchwałę senatu rozpoczął negocjacje z wojskowymi nakłaniając ich do przesunięcia oddziałów w pobliże pruskiej granicy. Wiedząc, że nie nastąpi to szybko, zaproponował kapitule organizowanie straży nocnych ostrzegających Warmiaków przed wojskami brandenburskimi³³. Przed sejmem konwokacyjnym w Warszawie doszło do rozmów kanoników Józefa Szembeka i Jana Krasińskiego, jako delegatów kapituły, z przedstawicielami króla pruskiego. Kanonicy warmińscy przedłożyli rezydentowi pruskiemu memoriał w którym w piętnastu punktach wymienili krzywdy doznane przez mieszkańców dominium ze strony Prus Książęcych³⁴. Uwaga biskupa była jednak w tym czasie bardziej skoncentrowana na bezkrólewiu i wyborze króla. Szlachta opowiadała się za kandydaturą Piasta pod którą krył się Stanisław Leszczyński. Szembek, tak jak inni z jego rodu, nie krył sympatii dla Sasów. Jeszcze przed śmiercią Augusta II opowiadał się, by tron polski zajął syn króla, Fryderyk August. Na sejmie konwokacyjnym w 1733 roku przyznawał *wyznawam nie policzone do brodziejstwa domowi memu i osobie mojej świadczone przez tegoż władcę*³⁵. Odnosząc się do kandydatów do korony uważał, że *powinniśmy wszyscy życzyć Piasta*, ale przy zachowaniu wolności wyboru *libera powinna być electio*³⁶. Na sejmikach generalnych Prus Królewskich, które jako prezes ziem pruskich zwoływał i był na nich obecny, obstawał za popieraniem kandydatury Piasta nie wykluczając możliwości kandydowania cudzoziemcom. Ogromna popularność kandydatury Piasta oraz dystans Berlina do elektora saskiego wprawiały biskupa Szembeka w zakłopotanie. Rozchodziły się jednak pogłoski, iż Rosja i Austria gotowa nawet interweniować zbrojnie, by osadzić na polskim tronie syna Augusta II. Szembek był wytrawnym politykiem, by nie zdawał sprawy z reakcji państw ościennych³⁷. Na elekcję, która rozpoczynała się 25 sierpnia, zjechał w towarzystwie kanoników. Po przyjeździe do Warszawy dowiedział się o wkroczeniu wojsk rosyjskich do Polski, by zbrojnie osadzić na tronie

³² BO, sygn. 302/II, *Posiedzenie senatu*, 13 II 1733, s. 66.

³³ AAWO, sygn. Ab 31, *K. Szembek do kapituły warmińskiej*, Lidzbark Warmiński 7 III 1733, k. 4.

³⁴ AAWO, Acta Cap. 16a, *Posiedzenie kapituły*, 5 IV 1733, k. 75; *Posiedzenie kapituły*, 10 IV 1733, k. 66v; sygn. Ab 31, *K. Szembek do kapituły*, 16 IV 1733, k. 7.

³⁵ *Krzysztof Andrzej Jan Szembek...*, s. 327.

³⁶ AAWO, sygn. Aa 7, *Mowa Szembeka na sejmie konwokacyjnym 1733 roku*, k.142–142v; S. Achremczyk, *Warmia wobec wydarzeń z lat 1733–1736*, KMW 1985, nr 1–2, s. 27.

³⁷ E. Cieślak, *Stanisław Leszczyński*, Wrocław 1994, s. 119–123; J. Staszewski, *August III Sas...*, s. 134–141.

Fryderyka Augusta. Szembek wraz z innymi senatorami zaprotestował przeciw militarnej ingerencji i 11 września 1733 roku oddał głos na Stanisława Leszczyńskiego. Szlachta wybrała królem Stanisława Leszczyńskiego wiedząc, iż ku Warszawie maszerowały wojska carskie. W połowie września 1733 roku kanonik Wojciech Grzymała ze Smolajna donosił kapitule o zbliżaniu się wojsk rosyjskich do Warszawy. Z kolei przebywający w Warszawie kanonik Jan Krasieński pisał o entuzjastycznym wyborze Leszczyńskiego i zawiązaniu na Litwie konfederacji w jego obronie³⁸. Tymczasem Stanisław Leszczyński wraz z prymasem Teodorem Potockim i ambasadorem Francji Antonim Montim podjęli decyzję o opuszczeniu Warszawy i wyjeździe do Gdańska. W Gdańsku nowy król miał oczekiwać na zbrojną pomoc Francji. W nocy z 21 na 22 września 1733 roku Leszczyński opuścił Warszawę a wraz z nim liczni senatorowie i szlachta. Biskup Szembek nie podążył za królem do Gdańska, pozostał jeszcze kilka dni w stolicy i dopiero 2 października stanął w Wartemborku. Trzy dni później około tysiąc szlachty okrzyknęło królem Augusta III. W gronie elektorów Augusta III znalazł się brat biskupa Szembeka, wojewoda sieradzki Aleksander Szembek. Zachęcany przez prymasa biskup, by też zjawił się w Gdańsku, wymówił się chorobą i koniecznością ochrony warmińskiego dominium przed zbliżającymi się wojskami carskimi i brandenburskim zagrożeniem³⁹. W Rzeczypospolitej rozpalala się wojna domowa. Szembek zatrzymał się na dłużej w Reszlu. Nie poparł konfederacji szlachty Prus Królewskich zawiązanej 24 listopada 1733 roku w Grudziądzu⁴⁰. Biskup nie myślał opuszczać Warmii obserwując z dala oblężenie Gdańska przez wojska rosyjskie. Należało podjąć rozmowy z rosyjskimi dowódcami, by ochronić dominium przed kontrybucjami a zwłaszcza postojem wojsk carskich. Niebawem marszałek konfederacji Prus Królewskich Sebastian Mełdzyński zażądał pieniędzy, zapowiadając wkroczenie wojsk konfederackich na Warmię. W pierwszych dniach kwietnia 1734 roku konfederaci wierni Leszczyńskiemu pojawili się w dominium. Szembek jednak nie myślał, ani płacić im pieniędzy, ani dostarczać furazu czy godzić się na werbunek do konfederackich wojsk⁴¹. Mełdzyński nic nie wskórał. Jego oddział doszedł pod Braniewo, miasta nie zdobył i szybko musiał się wycofać na wieść o idących ku Warmii wojskach carskich. Upadek Gdańska i ucieczka Stanisława Leszczyńskiego do Królewca zmieniła sytuację. Biskup Szembek mógł oficjalnie opowiedzieć się za Augustem III. W Świętej Lipce⁴² spotykał się ze zwolennikami Leszczyńskiego nakłaniając

³⁸ AAWO, sygn. Ab 31, *J. Krasieński do kapituły warmińskiej*, Warszawa 17 IX 1733, k. 35–36.

³⁹ AAWO, sygn. A 30, *T. Potocki do K. Szembeka*, s. 505–506; *T. Potocki do K. Szembeka*, Gdańsk 7 XI 1733, s. 509–510; S. Achremczyk, *Warmia wobec wydarzeń z lat 1733–1736*, s. 31.

⁴⁰ S. Achremczyk, *Konfederacja grudziądzka szlachty Prus Królewskich 1733–1734*, „Zapiski Historyczne” 1983, t. XLVIII, z. 1–2, s. 114 i n.

⁴¹ Idem, *Warmia wobec wydarzeń z lat 1733–1736...*, s. 38 i n.

⁴² Idem, *Emigranci polscy w Królewcu w XVIII wieku*, „Studia Warmińskie” 1995, t. XXXII, s. 192–198; idem, *Święta Lipka miejscem spotkań politycznych w XVIII wieku*, „Rocznik Olsztyński” 1997, t. XVII, s. 163–165.

ich do zakończenia wojny domowej i uznania Augusta III. We wrześniu 1734 roku biskup przyjechał na sejmik generalny Prus Królewskich do Grudziądza, który uznał wybór Augusta III i potępił konfederację Sebastiana Mełdzyńskiego⁴³. W styczniu 1735 roku wraz z przedstawicielami szlachty Prus Królewskich wiernej Augustowi III znalazł się w Warszawie, spotkał się z Augustem III i brał udział w radzie senatu. Po radzie senatu szybko wrócił na Warmię, gdyż do dominium weszły oddziały wierne Leszczyńskiemu i zwalczające je wojska rosyjskie. Jednym i drugim musiał opłacić się, ale uchronił Warmię przed nadmiernym zdzierstwem żołnierzy. W 1735 roku uczestniczył w sejmie pacyfikacyjnym już jako zadeklarowany stronnik Augusta III. Dla Szembeka koniec bezkrólewia oznaczał koniec aktywnego udziału w życiu politycznym Rzeczypospolitej. Odczuwał trudy życia zapadając co jakiś czas na zdrowiu.

Mimo, że aktywnie uczestniczył w polityce i zajmowała ona mu dużo czasu, to nie zaniedbywał spraw diecezji. Chcąc poznać diecezję i wiernych w maju 1725 roku ogłosił rozpoczęcie wizytacji generalnej. Podobnie postępował w diecezji chełmskiej⁴⁴ i przemyskiej. Wizytację rozpoczął od kościoła katedralnego we Fromborku z zamiarem odwiedzenia kościołów archiprezbiteralnych⁴⁵. Pozostałe świątynie mieli zwizytować wyznaczeni pełnomocnicy.

Drugą wizytację generalną⁴⁶ przeprowadził osobiście w latach 1732–1739. W 1739 roku od marca do końca października odwiedzał kościoły parafialne. Już pierwsza wizytacja pozwoliła mu wejrzeć w stan warmińskiego Kościoła. Szembek zdecydował się na zwołanie w 1726 roku synodu diecezjalnego. Synod kładł nacisk do kwestie duszpasterskie, moralność duchownych i wiernych, dbałość o świątynie⁴⁷. Odbyszwy pierwszą wizytację generalną wysłał do Rzymu w 1727 roku relację o stanie diecezji. Później wysłał jeszcze dwie takowe relacje. W relacji z 1727 roku pisał: *W diecezji rezyduję prawie ciągle. Gdy obowiązki senatorskie zmuszają mnie do wyjazdu extra limites Prussiae, wówczas wyznaczam administratora diecezji do spraw duchownych i świeckich. Tak właśnie postąpiłem w 1726 roku, gdy musiałem wyjechać na sejm do Grodna a potem na Litwę. Wizytację generalną zacząłem w pierwszym roku moich rządów na Warmii a zakończyłem w 1725 roku. Święceń udzielam przeważnie sam. Konsekrowałem kościół w Głotowie. Mój sufragan będący zarazem prepozytem kapituły jest człowiekiem starym i ma już 84 lata. Do pomocy przy funkcjach liturgicznych zapraszam mego krewnego, biskupa sufragana przemyskiego. Synod odbyłem*

⁴³ Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 300.29/217, *Reces sejmiku generalnego Prus Królewskich*, Grudziądz 2 IX 1734, k. 47v i n.

⁴⁴ B. Szady, *Wizytacje diecezji chełmskiej, wizytacja biskupa Krzysztofa Jana Szembeka (1714–1728)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2007, t. LXXXVII, s. 245–274.

⁴⁵ A. Eichhorn, op. cit., s. 129; H. Żochowski, op. cit., s. 31–35.

⁴⁶ Ibidem, s. 35–38.

⁴⁷ *Statuty synodalne warmińskie, sambijskie, pomezańskie, chełmińskie oraz prowincjonalne ryskie*, przykład J. Wojtkowski, Olsztyn 2010, s. 159–229; H. Żochowski, op. cit., s. 43 i n.

w 1726 roku, po uprzednim przeprowadzeniu wizytacji. Głosiłem słowo Boże w języku polskim i niemieckim, podczas gdy ten lud przez 200 lat słuchał kazań swoich pasterzy tylko w języku polskim... W tych trudnych czasach kościół warmiński poleciłem opiece św. Floriana. Na jego cześć poświęciłem kościół w Głotowie, z Krakowa sprowadziłem relikwie tegoż świętego. Sporą sumę przeznaczyłem na wykończenie kościoła w Krośnie. Codziennie na zamku lidzbarskim żywią 12 ubogich, często rozdają biednym zboże na chleb a nawet sprowadzam w razie potrzeby. Kazałem wymalować nowe portrety biskupów warmińskich i umieścić je na miejscu zrabowanych przez Szwedów⁴⁸. Szembek finansowo wspierał budowę kościołów a zwłaszcza upiększania ich wnętrz. Dzięki niemu dobrze prosperowały liczne warsztaty artystyczne w Reszlu, Braniewie, Lidzbarku Warmińskim i Olsztynie. Organizował wielkie kościelne uroczystości, gdy sprowadzał relikwie świętych na Warmię. Owe uroczystości przyciągające tysiące wiernych wyglądały jak barokowe teatralne przedstawienia. Biskup dzięki nim oddziaływał na mieszkańców sąsiednich luterańskich Prus. Jezuitom warmińskim kształcącym duchowieństwo nakazywał kształcić księży duszpasterzy mających postawę, naukę, modlitwą, nabożeństwami zachęcać wiernych do chrześcijańskiego postępowania. Chcąc uniknąć sporów wiernych z proboszczami ustanowił cenę za posługę duszpasterskie.

Mając władzę świecką w siedmiu komornictwach dbał o stan gospodarczy dominium. Wprowadził w życie ustawę o służbie ustalając wynagrodzenie dla służby wiejskiej i miejskiej. W 1730 roku wraz z kapitułą groził konfiskatą zboża tym mieszkańcom, którzy ośmieliliby się wozić ziarno do młynów w Prusach Książących⁴⁹. W tym samym roku biskup wprowadził zakaz migracji z Warmii, a później zakazał Żydom prowadzenie działalności handlowej w dominium. Za jego rządów działały na Warmii dwa banki pobożne. Nie żałował pieniędzy na wsparcie jezuickich gimnazjów. W czasie szesnastoletnich rządów prowadził inwestycje budowlane. Przy katedrze kazał zbudować kaplicę Zbawiciela i w niej się pochować. Wspierał finansowo budowę licznych barokowych świątyń. Szembek uporządkował lidzbarską rezydencję budując barokowy pałac. Pozostaje pytanie skąd brał środki na wszystkie poczynania. Henryk Żochowski wyliczył, że jego roczne dochody w pieniądzu sięgały kwoty 90 000 florenów powiększone o wpływ z naturalistów czyli datków w naturze. Dla porównania w 1656 roku komisja elektorska szacujące dochody dominium warmińskiego wyliczyła, iż roczny dochód biskupa warmińskiego, a był nim w tym czasie Wacław Leszczyński, miał wynieść 137 300 florenów pruskich⁵⁰. Na początku XVIII wieku biskup miał ponad 100 000 florenów rocznego dochodu. Kanonicy warmińscy w procesie

⁴⁸ A. Szorc, *Relacje biskupów warmińskich XVII i XVIII wieku do Rzymu o stanie diecezji*, „Studia Warmińskie” 1968, t. V, s. 227–228.

⁴⁹ Idem, *Dominium warmińskie 1243–1772*, Olsztyn 1990, s. 231.

⁵⁰ A. Kolberg, *Die Dotation des Bisthums Ermland vor und nach 1772*, ZGAE 1887, Bd. IX, s. 343.

informacyjnym biskupa Teodora Potockiego zeznali, iż w 1701 roku biskup Andrzej Chryzostom Załuski zebrał z czynszów 60 000 florenów i ponad 50 000 wpływało rocznie do jego kasy z innych źródeł⁵¹. Z kolei roczne dochody biskupa warmińskiego Adama Stanisława Grabowskiego w latach 1742–1746 sięgały kwoty 187 353 złotych⁵². Zapewne do kasy biskupa Szembeka wpływało rocznie przeciętnie tyle samo co do kasy Grabowskiego. Oczywiście w latach niepokoju czasu bezkrólewia czy klęsk żywiołowych dochód był mniejszy, niemniej Szembek rocznie dysponował bardzo pokaźną kwotą. Rządy Szembeka przypadły na lata pokoju nie licząc bezkrólewia. Skrupulatny archiprezbiter lidzbarski Jerzy Wojciech Heide zapisując w kronice klęski nieurodzajów i zarazy, odnotowywał szkody wyrządzone przez burze, gradobicia, wichury, ale z klęsk obejmujących całe dominium wymienił nieustannie podając deszcz w 1726 roku i wielką suszę w 1739 roku⁵³. Niewątpliwie owe kataklizmy pogodowe zmniejszały dochody biskupa, ale nie pustoszyły jego kasy. Przychodził na Warmię jako człowiek dość zamożny, gdyż jego zamożność wzbogacały kościelne prebendy w tym dwa biskupstwa, których rządcą był w latach 1713–1724. Z pewnością jakieś dochody otrzymywał również z dóbr rodowych.

Odzwierciedleniem majątkowej i finansowej sytuacji biskupa Szembeka jest jego testament i spis ruchomości. Już 11 sierpnia 1738 roku dworzanin biskupa Krzysztof Grąbczewski sporządził na jego polecenie *Rejestr generalny klejnotów, sreber, obicia i inszych rzeczy Jaśnie Oświeconego Książęcia Jmci Biskupa Warmińskiego i Sambijskiego Ziem Pruskich Prezydenta spisany anno domini 1738, 11 augusti*⁵⁴. Natomiast testament napisany w lidzbarskiej rezydencji przez pisarza Piotra Jana Focha podpisał Szembek 25 stycznia 1740 roku⁵⁵. W tym samym czasie podpisał cztery dyspozycje według których egzekutorzy testamentu mieli rozdysponować jego mienie⁵⁶. To niezwykle ciekawe dokumenty obrazujące mentalność biskupa Szembeka, zamożność, kulturę, modę, rodzinne powiązania, przyjaźnie i zobowiązania. Po śmierci biskupa wyznaczeni przez niego egzekutorzy: wojewoda sieradzki Aleksander Szembek, biskup chełmski Józef Szembek, kustosz warmiński Mikołaj Antoni Szulc, ekonom warmiński Jan Kazimierz Lingk i kanclerz, a zarazem kanonik dobromiejski Piotr Fox⁵⁷ zebrawi się w Lidzbarku Warmińskim 2 kwietnia 1740 roku i przez kilka dni

⁵¹ A. Szorc, *Diecezja warmińska za biskupa Andrzeja Chryzostoma Załuskiego 1698–1711*, Lublin 1966, s. 30, maszynopis pracy doktorskiej.

⁵² J. Dygdała, *Adam Stanisław Grabowski (1698–1766). Biskup – polityk – mecenas*, Olsztyn 1994, s. 117.

⁵³ J.W. Heide, *Archiwum dawne i nowe lidzbarskiego kościoła archiprezbiteralnego*, przekład J. Wojtkowski, Olsztyn 2006, s. 65.

⁵⁴ AAWO, Rep. 128, VII, 5, k. 1–34.

⁵⁵ AAWO, Archiwum Kapituły (dalej: AK), sygn. T. 16, *Testament biskupa warmińskiego Krzysztofa Andrzeja Jana Szembeka*, s. 20–21v.

⁵⁶ Ibidem, k. 22–64: *Codicillus ultimae voluntatis testamentaria disposition anno 1740, 23 I 1740; Alia legata; Codicilli mei conscripti 1740*.

⁵⁷ AAWO, AK, sygn. T. 16, *Testament biskupa K.A.J. Szembeka*, s. 21.

sporządzili inwentarz klejnotów, sreber i innych ruchomości pozostałych po biskupie Szembeku⁵⁸. Sporządzając inwentarz posiłkowali się rejestrem spisanim w 1738 roku. Te dwa dokumenty nie są jednak identyczne, nie tylko dlatego, że od 1738 roku do 1740 roku powiększyły się ruchomości biskupa. W rejestrze z 1738 roku jest wykaz obrazów zdobiących pokoje lidzbarskiej rezydencji oraz obrazów z letniej rezydencji w Bischdorfie (dziś Sątopy Samulewo) i zamku w Jezioranach. Natomiast w inwentarzu rzeczy spisanim po śmierci biskupa, podpisanym przez pisarza Piotra Szulca, wykazane zostały pieniądze złożone w biskupich woreczkach i szkatułach, umieszczony został wykaz księgozbioru biskupiego, a także opisane zostało wyposażenie pokoiów barokowej lidzbarskiej rezydencji. Do wymienionych dokumentów dochodzi jeszcze rozliczenie egzekutorów z wykonania ostatniej woli Szembeka⁵⁹ oraz opis pogrzebu biskupa⁶⁰.

Inwentarze sporządzano zazwyczaj po śmierci właściciela. Biskup Szembek przewidując rychłą śmierć, a chcąc ułatwić egzekutorom wykonanie swej woli kazał spisać posiadane ruchomości wcześniej. Podobnie postąpił biskup Andrzej Chryzostom Załuski⁶¹. Zresztą każdy z biskupów pozostawił testament i dyspozycje rozdziału ruchomości⁶². Testamentu nie zdążył spisać biskup Jan Zbąski. Synod warmiński z 1610 roku, a także z 1726 roku zwołany przez biskupa Szembeka nakazywał duchownym sporządzanie testamentu i ustanawiał przepisy o wykonaniu postanowień zmarłego⁶³. Testamenty, a zwłaszcza spisy rzeczy pozostawionych przez biskupów, to niezwykle źródła oddające ducha epoki. Wielu badaczy zwracało uwagę na wartość poznawczą inwentarzy ruchomości pozostawionych przez zmarłych⁶⁴. Wręcz

⁵⁸ AAWO, Rep. 128, VII, 5, *Inventarium omnium mobilium*.

⁵⁹ Ibidem, *Calculus executionis testamenti*, 3 VIII 1751.

⁶⁰ Ibidem, *Relatio de exequiiis*.

⁶¹ S. Achremczyk, *Testament kanclerza wielkiego koronnego i biskupa warmińskiego Andrzeja Chryzostoma Załuskiego*, KMW 1984, nr 4, s. 379–381; idem, *Inwentarz ruchomości pozostałych po śmierci biskupa warmińskiego Andrzeja Chryzostoma Załuskiego*, KMW 1986, nr 3–4, s. 149–150.

⁶² H. Zins, *Nieznany testament biskupa warmińskiego Maurycego Ferbera*, „Rocznik Olsztyński” 1958, t. I, s. 223–234; AAWO, AK, sygn. T. 18, *Testament biskupa Mikołaja Szyszkwowskiego*, k. 6064; I. Makarczyk, *Warmia w okresie rządów biskupa Mikołaja Szyszkwowskiego (1633–1643)*, Olsztyn 2017, s. 141–147; idem, *Testament prymasa Wacława Leszczyńskiego*, „Echa Przeszłości” 2010, t. XI, s. 269–283; BO, sygn. 4216, *Testament Adama Stanisława Grabowskiego*, Lidzbark Warmiński 12 VII 1766, k. 80–81; Druk testamentu *Pastoralblatt für die Diocese Ermland 1878*, Bd. X, s. 117–119; J. Obłąk, *Stosunek do nauki i sztuki biskupa warmińskiego Adama Stanisława Grabowskiego*, „Studia Warmińskie” 1964, t. I, s. 16–20, 43–44, 55; BO, sygn. 4182/III, *Inwentarz pozostałych rzeczy po śp. J.O. Ks. Jmci Adamie Grabowskim biskupie warmińskim*, 1767, k. 1–9. Biskup Ignacy Krasicki umową zawartą 23 stycznia 1767 roku nabył sporo ruchomości od brata biskupa Grabowskiego, kasztelana elbląskiego Jana Grabowskiego.

⁶³ *Statuty synodalne warmińskie...*, s. 130, 131, 201.

⁶⁴ A. Klonder, D. Główka, *Inwentarze w badaniach kultury Europy od średniowiecza po nowożytność*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” (dalej: KHKM) 2003, R. 51, nr 2, s. 157–176; U. Augustyniak, *Inwentarze radziwiłłowskie jako źródło do historii mentalności i życia codziennego*, KHKM 2003, R. 51, nr 2, s. 231–248; A. Wyczański, *Szlacheckie inwentarze pośmiertne z XVI wieku jako źródło do dziejów kultury materialnej w Polsce*, KHKM 1954, R. 2, nr 4, s. 691–699; A. Pośpiech, *Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku*, Warszawa 1992; J. Dumanowski, *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku*, Toruń 2006; B. Popiołek, *Szlachcic na funkcji. Inwentarze*

imponują one szczegółowością oraz bogactwem informacji. Inwentarz biskupa Szembeka podobnie jak i inne inwentarze pośmiertne, posiadał swoistą konstrukcję⁶⁵. Ruchomości biskupa uporządkowano według kategorii rzeczy. W osobnych podrozdziałach spisano przedmioty podobnej funkcji, ale o różnych cechach. W spisie ruchomości sporządzonym w 1738 roku spisano osobno klejnoty, pierścienie, łańcuchy, zegary i zegarki, paciorki, klejnoty ze złota, srebra, relikwiarze, galanterie i *insze droższe mobilia*, srebro i naczynia kościelne, infuły, kapy, gremiały, alby, humerały i pasy, dalmatyki, antepedia, aparat kościelny – ornaty, obrusy na ołtarze, księgi, srebro stołowe, srebro mniejsze z pokoju biskupa, *pryns-metal* (cyna), suknie zimowe i letnie, pasy, obicia, łóżka, portiere, przykrycia na różne stoły, obrazy z zamku lidzbarskiego, z pałacu biskupiego w Sątopach Samulewie (Biskupia Wola) oraz z zamku zyborskiego (jeziorańskiego), karety, wozy, szory, cynę angielską, cynę prostą i naczynia kuchenne. W pośmiertnym inwentarzu z 1740 roku jeszcze wyróżniono: orderzy, kielichy, relikwiarze, złoto, monety, spis przedmiotów znajdujących się w starych i nowych pokojach pałacowych, wymieniono również księgozbiór. Spis rzeczy, które znajdowały się w poszczególnych pokojach jest bardzo szczegółowy. W porównaniu z inwentarzem ruchomości po biskupie Załuskim nie wyróżniono np. dywanów czy obić tureckich. Po każdym, biskupie pozostał inwentarz dóbr całego biskupstwa warmińskiego. Takowy inwentarz biskup podpisywał jak obejmował dominium i spisywano go też po śmierci biskupa albo po awansie na wyższy kościelny urząd. Porównywano czy dominium w czasie biskupich rządów nie poniosło strat. Jeżeli w inwentarzu odnotowano ubytki, a biskup tak jak Ignacy Krasicki⁶⁶ awansował na arcybiskupstwo gnieźnieńskie, straty musiał pokryć z własnych funduszy. Krzysztof Szembek nie umniejszył stanu posiadania Warmii w stosunku do tego, który zastał w 1724 roku. Dla nas istotne są inwentarze jego osobistego mienia. Bardzo szczegółowe inwentarze ruchomości biskupa Szembeka stanowią źródło wiedzy o rządzącej Rzeczpospolitej elicie magnackiej. Służą badaniom nad dziejami rzemiosła, kulturą materialną, a także duchową oraz życiem codziennym. Niestety nie spisano zawartości biskupich piwnic i spiżarni co byłoby pomocne w odtworzeniu dziedzictwa kulinarnego, luksusowej konsumpcji, szerzej – kultury stołu. Częściowo o tym mogą świadczyć spisy

ruchomości Władysława Charczowskiego jako świadectwo zmian mentalnych i kulturowych wśród szlachty w XVIII wieku, „Saeculum Christianum” 2022, t. XXIX, nr 2, s. 199–217; U. Kicińska, *Splendory domowe w staropolskich inwentarzach ruchomości*, KHKM, 2017, R. 65, nr 2, s. 461–470; M. Wilczek-Karczewska, *Majątek osobisty szlachcianki z XVII-wiecznego Komorowa w świetle dokumentów po zmarłej Teresie Lipskiej*, „Materiały z Dziejów kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu” 2005, z. 10, s. 89–96; R.E. Mohrmann, *Pośmiertne inwentarze mienia – krytyka źródeł, problemy badawcze*, KHKM 2005, R. 53, nr 2, s. 137–146.

⁶⁵ P.M. Dziembowski, *Spis rzeczy pozostałych po śmierci Jana Antoniego Radomickiego, wojewody inowrocławskiego z 26 czerwca 1738 roku*, KHKM 2017, R. LXV, nr 4, s. 79–101.

⁶⁶ J. Obłąk, *Sprawa inwentarza biskupstwa warmińskiego po przejściu Ignacego Krasickiego do Gniezna*, „Studia Warmińskie” 1967, t. IV, s. 5–33; A. Szorc, *Z działalności kościelnej biskupa Andrzeja Chryzostoma Załuskiego na Warmii (1698–1711)*, „Studia Warmińskie” 1967, t. IV, s. 41.

naczyń kuchennych i stołowych. Inwentarze oddają poziom życia, wystrój biskupich pokoiów. Jeżeli prześledzimy zapisy biskupa o darowaniu poszczególnych przedmiotów osobom czy kościelnym instytucjom, to można odtworzyć krąg osób bliskich biskupowi Szembekowi, także wizerunek kreowania swej osoby czy społecznej pozycji.

Inwentarz z 1738 roku jak i pośmiertny z kwietnia 1740 roku to bardzo obszerne dokumenty zapewne warte opublikowania w całości. Owe inwentarze zaczynają się od spisu klejnotów ze złota, srebra i pieniędzy złożonych w biskupich skarbcach. Biskup Szembek był zamożny i mimo finansowego wspierania kościelnych inwestycji, zbudowania barokowego pałacu na parhamie zamku lidzbarskiego pozostawił spore oszczędności. W inwentarzu pośmiertnym owe oszczędności zapisano jako złoto. W dokumencie⁶⁷ wymieniono: *W jednym worku według rejestru znalezionego czerwonych złotych pojedynczych 395. Item numismata, które ważą czerwonych złotych 115. W worku czerwonym aksamitnym numismata Domus większe 4, mniejszych 15, małych 22, ważą in suma czerwonych złotych 105. W skrzynce czerwonej aksamitnej pojedynczych czerwonych złotych 1000. W czarnej skrzynce według rejestru znaleziono czerwonych złotych 2000. W worku zielonym złotem tkanym numismata srebrne większe 7, mniejsze 23. W drugim worku czerwonym numismata srebrne większe 5 mniejsze 15.* Dalej zaznaczono: *W skarbcu małym tyrfami i szostakami worków 12 w każdym po 600 złotych facit 7200 zł. W skrzyni sub numero 27 in currenti moneta worków 33 w każdym po 600 złotych, item woreczek w którym złotych 200 facit zł. 20 000.* Przeliczając wszystko na złote, a licząc czerwony dukat po 18 złotych w skarbcu biskupa znaleziono 92 270 złotych. Dla porównania biskup warmiński Andrzej Chryzostom Załuski pozostawił w skarbcu 96 000 florenów a jego długi wraz z legatami sięgały kwoty 111 300 florenów⁶⁸. Biskup Szembek długów nie wykazał. Natomiast egzekutorzy testamentu ocenili wartość ruchomości na 156 669 złotych, groszy 1, denarów 8, do tego doszły jeszcze pieniądze z czynszów za rok 1740 w wysokości 3659 florenów i 23 groszy⁶⁹. Wszystkie pieniądze pozostawione przez biskupa i uzyskane ze sprzedaży jego mienia egzekutorzy rozdysponowali według wskazań Szembeka. Rozliczenia testamentowe są bardzo pouczającym dokumentem. Ostatecznie wolę biskupa wykonano dopiero w 1751 roku.

W skrzyneczce numer 33 znajdującej się w sypialni czy komorze biskupa zdeponowane były złote krzyże, pierścionie, monety i inne przedmioty ze złota. W inwentarzu pośmiertnym wymieniono dziewięć złotych krzyży zdobionych diamentami. Wśród nich: *krzyż diamentowy, szafirowy w diamencikami, szmaragdowy z diamencikami, czerwony z granatami i diamencikami wkoło, szmelcowany, szmelcowany cum figura Crucifix na rogach diamenciki, złoty z floresikami paryska robota,*

⁶⁷ AAWO, Rep. 128, VII, 5, *Inventarium omnium mobilium 1740*, s. 3.

⁶⁸ S. Achremczyk, *Inwentarz ruchomości...*, s. 147, 148.

⁶⁹ AAWO, Rep. 128, VII, 5, s. 8.

krzyż mały złoty z figurą Pana Jezusa z rubinkami 113 (in tumba), złoty krzyż szmelcowany cum figura Immaculatae conceptionis⁷⁰. Krzyż złoty, jak zaznaczono paryskiej roboty, podarował Krzysztofowi Szembekowi testamentowym zapisem prymas Stanisław Szembek. Podobnie jak pierścień szafirowy. Pierścieni biskupich posiadał Szembek tyle samo co krzyży – dziewięć. Na pierwszym miejscu zapisano: *pierścień diamentowy bogaty dalej diamentowy dawniejszy, szmaragdowy z diamencikami po rogach, szafirowy z diamencikami po rogach, szafirowy w tablicę brylantowany z diamencikami po rogach, szafir palony złotego koloru z diamencikami wkoło sadzony (in tumba), rubinowy, rubinowy Srzeniawa (Śreniawa) po trzy diamenciki po rogach, żabieńcowy*⁷¹. W rejestrze sporządzonym w 1738 roku odnotowano jeszcze trzy pierścienie nie wymienione w inwentarzu pośmiertnym: *pierścień ametystowy, pierścień cum figura Crucifixi po trzy diamenciki po rogach, pierścień granatów czerwony z diamencikami na około*. Zapewne te pierścienie biskup musiał już komuś podarować. W tej skrzyneczce był jeden szczerozłoty kielich i jeden kielich pozłocony a także relikwiarz z drzewem Krzyża Świętego ad instar monstrancji, relikwiarze dwa srebrne owalne⁷² a także *tabakiera szczerozłota, drzewo Krzyża Świętego w futorialiku, pugilares perłowe w złoto oprawne z piórkiem złotym, bańka srebrna, okulary w złoto oprawne, pudełko z woreczkami do pieniędzy*⁷³. Do precjozów zaliczono łańcuchy, a miał ich Szembek osiem. Zamawiał je biskup u olsztyńskiego złotnika Johanna Christofa Geese⁷⁴. W rejestrze z 1738 roku wymieniono dwa łańcuchy wykonane zapewne przez Geesego – *łańcuch olsztyński w większe różyczki; nowy olsztyński*. Szembek posiadał też: *łańcuch w pancerz podwójny, łańcuch szmuklerską robotą, królewiecki w różyczki, wileński podwójny, w podwójne kółeczka, łańcuszek mały podróżny*⁷⁵. Wśród klejnotów biskupich znalazł się order Orła Białego: *Order z białym szmelcem wielki Aqvilae Alba z wstążkami niebieskimi; order maleński takież w Gdańsku robiony z diamencikami. Item order takież bez diamencików*⁷⁶. Order Orła Białego ustanowił August II na zjeździe polskich senatorów w listopadzie 1705 roku w Tykocinie, a odznaczał im wiernych stronników. Na tykocińskim zamku podejmował go wówczas hetman wielki litewski Michał Wiśniowiecki i biskup kujawski Stanisław Szembek⁷⁷. Wówczas wartość orderu sięgała kwoty 550 talarów. W 1713 roku order odnowiono dodając niebieską wstęgę. Taki order otrzymał Krzysztof Szembek. Szembek posiadał też dwa

⁷⁰ Ibidem, s. 1.

⁷¹ Ibidem.

⁷² Ibidem.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ A. Samulowska, Johannes Christof Geese – złotnik olsztyński, „Rocznik Olsztyński” 1968, t. VII, s. 43–62; J. Kolberg, *Ermilaendische Goldschmiede*, ZGAE 1910, Bd. XVI, s. 399.

⁷⁵ AAWO, Rep. 128, VII, 5, *Rejestr generalny klejnotów*, 11 VIII 1738, k. 3.

⁷⁶ Ibidem, k. 2v.

⁷⁷ J. Feldman, *Polska w dobie wojny północnej 1704–1709*, Kraków 1925, s. 157, 166–167.

małe Ordery Orła Białego. Jeden ozdobiony diamentnikami, a wykonany w Gdańsku, a drugi bez diamentów. W którym roku biskup został odznaczony nie wiadomo, być może uhonorował go król po misji w Kurlandii. Krzysztofa Szembeka uhonorowano też carskim orderem: *order S. Jędrzeja złoty, błękitny szmelc na nim*⁷⁸. Do cennych przedmiotów biskupa zaliczyli egzekutorzy zegary i zegarki, a miał ich Szembek dziewięć. W rejestrze z 1738 roku wymieniono: *zegar szczerozłoty, zegarek srebrny z repetycjami; zegar paryski z pedestałem, zegar z herbem J.O. Xcia Jmci; takiż drugi; zegar gdański z tarczą w Szmolanach; zegarek toruński podróżny, zegar nocny z lampą na wierzchu, zegar nocny stary*⁷⁹. Kapituła warmińskiej podarowała: *zegar wielki paryski z piedestałem po śp. panu kanclerzu wielkim koronnym, który czternaście dni idzie nakręciwszy go*⁸⁰. Szembek w 1738 roku do rzeczy najcenniejszych, które posiadał, zaliczył paciorki, różańce, a miał ich 14 oraz dwie decymki: koralowa i bursztynowa. Biskup posiadał zatem *paciorki prawdziwe laurowe z różyczkami złotymi, kamienne krwawnikowe, ad formam lazurowych, zielone, aspisowe z różyczkami złotymi, papielatego koloru od Ojca Świętego medalik złoty, wielkie z starego bursztynu przeszło 200 lat mające, bursztynowe białe, także kamedulskie, kościane kamedulskie, jerozolimskie, po śp. matce; po śp. ciotce oboje drewniane*⁸¹.

Osobno spisano w 1738 roku ze *złota klejnoty, srebra, relikwiarze, galanterie i insze droższe mobilia*. To bardzo interesujący spis. Nie sposób wyliczyć wszystkich kosztowności. Warto jedynie zwrócić uwagę na niektóre charakteryzujące osobę biskupa Szembeka. Wiadomo, że był wręcz miłośnikiem pozyskiwania relikwii świętych zamkniętych w relikwiarzach wykonanych przez złotników. Wiele takich srebrnych relikwiarzy na zlecenie biskupa zrobił wspomniany Johann Christof Geese. W rejestrze odnotowano: *reliqviarz Drzewa Krzyża S. diamentami, rubinami, perłami, reliqviarz S. Krzysztofa i SS. Patronów Korony Polskiej diamentami, rubinami adornowany, reliqviarz SS. Apostołów z podobnymi kamieniami*⁸². Relikwiarzy miał znacznie więcej. Wystarczy wymienić: *ręka srebrna z reliqviami S. Kazimierza, ręka srebrna z reliqwią S. Floriana*. Szembek posiadał też relikwiarz św. Jana Nepomucena, a także *reliqviarzyków wielkich w srebro oprawnych cztery z firankami kitajkowymi, reliqviarz srebrny filigranową robotą, trumienek dwie wyzłacanych z reliqviami SS., reliqviarzyków wielkich w ramach czarnych dwa, Szreniawa na której bywają reliqviarzyki różne, reliqviarzyków ad formam róży trzy, reliqviarzyków srebrnych pozłocistych dwa S. Wojciecha i S. Stanisława*⁸³. Gromadzenie relikwii świętych stało się wręcz pasją, a wszystkie były w bardzo kosztownej oprawie. Trudno ocenić ile

⁷⁸ AAWO, Rep. 128, VII, 5, *Rejestr generalny klejnotów*, 11 VIII 1738, k. 5.

⁷⁹ Ibidem, k. 3v.

⁸⁰ AAWO, AK, sygn. T. 16, *Codicilli mei conscripti*, 1740, k. 28v.

⁸¹ AAWO, Rep. 128, VII, 5, k. 3v.

⁸² Ibidem, k. 4v.

⁸³ Ibidem, k. 4v, 5v.

pieniędzy wydał biskup na relikwiarze, które mocą testamentu podarował kościołom warmińskim w tym katedrze fromborskiej. Nie mogło zabraknąć krzyży z wizerunkiem Chrystusa i Matki Boskiej. W rejestrze najcenniejszych ruchomości zapisano: *Krucyfix słoniowej kości w ramach pozłocistych drewnianych w Szmolanach zawsze będący, krucyfix srebrny na drzewie czarnym z drugiej strony z napisem przy którym umierał śp. J.O.Xzę Jmć Prymas, brat J.O. Xcia Jmci, krucyfix na hebanie srebrny i narożniki takiesz w pokoju, krucyfix wielki słoniowej kości na drzewie czarnym*⁸⁴. W rejestrze znajduje się też zapis o kielichu szczyrozłotym z diamentkami i figurami reprezentującymi *Misceria Passionis Christi, kielich suto złocisty rubinami, szmaragdami adornowany a także monstrancja suto złocista kamieniami adornowana*⁸⁵. Wymieniono kilka obrazów Matki Boskiej m.in. *Obraz Najświętszej Panny Częstochowskiej wzwyz półtony ćwierci, koronę z klejnotów, sukienkę z pereł mający, item takisz drugi z sukienką złotem haftowaną*⁸⁶. W wykazie wpisano obraz *Najświętszej Panny Bolesnej na blasze, sztuka włoska*⁸⁷. Ujęto w rejestrze dwa obrazy z kości słoniowej, obraz *Matki Boskiej Bolesnej, jeszcze kilka innych obrazów z wizerunkami Matki Boskiej, Chrystusa, a także św. Franciszka Salezego i św. Filipa, św. Jana, św. Anny oraz: Dwie statuy za szkłem św. Jędrzeja i św. Krzysztofa snycerską robotą, obrazy dwa w ramach drewnianych jeden Ojca Świętego drugi Króla Jmci Augusta II, effigies (obraz) Pana Jezusa w Ogrójcu w ramach okrągłych pozłocistych, effigies Cane Domini takisz effigies Clementis XI z Rzymu przysłane, obrazek w ramkach w oktanguł (ośmiokątny) na którym wyrażony dies obitus śp. Jmci Pana Kanclerza Wielkiego Koronnego*⁸⁸. Do najcenniejszych przedmiotów posiadanych przez biskupa Szembeka zaliczono: *kapliczka hebanowa srebrnymi sztukami ab intra przyozdobiona, kapliczka bursztynowa, zwierciadło podługowate wysokie, kałamarzyk srebrny filigranową robotą z osóbkami, róg jednorożcowy w złoto oprawny, laska z herbem J.O. Xcia Jmci, laska z lazurowym kamieniem, laska z rożkiem, laska podróżna z gałką złotą, laska hebanowa do otwierania firanek*⁸⁹. Wśród wartościowych przedmiotów znalazła się ośmiotomowa Biblia paryska. Niestety spisujący ruchomości nie podał ani roku ani miejsca wydania. Jako pierwszy biblię z języka hebrajskiego i greckiego na język łaciński przełożył Hieronim ze Strydomu. Biblia poprawiana przez innych doczekała się druku w Paryżu w 1504 roku, zaakceptował ją sobór trydencki. Z pewnością biskup posiadał jakieś XVII wieczne wydanie tej Biblii. Poprzednicy Szembeka Biblii paryskiej w swych zbiorach nie posiadali. W spisie z 1738 roku nie zabrakło szkatułek. Chińska szkatuła znajdowała się w pokoju biskupim w lidzbarskim pałacu, perłowa z szufladkami też

⁸⁴ Ibidem, k. 4v, 6.

⁸⁵ Ibidem, k. 4v.

⁸⁶ Ibidem.

⁸⁷ Ibidem, k. 5.

⁸⁸ Ibidem, k. 6.

⁸⁹ Ibidem, k. 6v, 7.

i szkatuła z herbem biskupa i srebrnymi uchwytami. Biskup posiadał także drugą chińską szkatułę jak zaznaczono *współotwierającą się*. Nie dziwi posiadanie przez biskupa Szembeka kilku apteczek w których przechowywał nie tylko lekarstwa, ale też korzenie, słodycze a nawet napoje. Wymieniono więc *apteka czarna wielka, apteka uniwersalna J.O.Xcia Jmci, apteczka halska, apteka generalna na dole*⁹⁰. Z przedmiotów uznanych za cenne wymieniono: parawany chińskie, stoliki chińskie różne, dwa stoliki *szkłem adornowane z lamą zieloną w kapliczce prywatnej*, koszyki z kwiatami, kałamarzyk srebrny, *kropidlniczka kryształowa cum figura Passionis*. Ciekawostką jest pojawienie się w spisie nazwy *farfury olenderskie*⁹¹. Farfury czyli fajans holenderski. Dokładnie nie określono co pod tą nazwą się kryło – kubki, talerze, czarki.

Osobno spisano przedmioty ze srebra, z tym, że w rejestrze z 1738 roku spis zatytułowano *srebro stołowe*, a w pośmiertnym inwentarzu *konnotacja srebra*. Było to srebro stołowe. W obu inwentarzach bardzo mało uwidoczniło wyrobów z porcelany i szkła, które kosztownością dorównywały wówczas przedmiotom ze srebra czy klejnotom. Wczytując się w spisy sreber można ujrzeć dziedzictwo kulinarne, biesiadowanie, gusta smaku. Potrawy na stół podawano w srebrnych misach, wazach i srebrnych talerzach i to zapewne podczas uroczystych obiadów czy uczt. Na co dzień używano mis i talerzy ze szlachetnej cyny. Nie odbiegał w tym Szembek od ówczesnej szlachty i magnaterii. Należy pamiętać, iż był osobą duchowną wzywającą w swych naukach do wstrzemięźliwości. Tak jak przystało na stół magnacki i szlachecki nie mogło u biskupa zabraknąć serwisu. Serwis jak pisał Jędrzej Kitowicz *to machina srebrna, na łokieć wysoka, na trzy ćwierci łokcia w dnie szeroka, u góry węższa, z czterech balasów prostych albo wyginanych w esy złożona... Na kolumnach osadzony był srebrny kosz misterną robotą, w który kładziono cytryn albo nawa do tejże potrzeby służąca. Nad koszem lub nawą unosiła się kopała... czasami sam kosz lub nawa z cytrynami składały wierszch serwisu; niżej kosza między kolumnami były cztery obrączki między sobą związane, do balczek poprzecznych przylutowane, w każdej z tych obrączek stała wetchnięta bańka misterna z nakrywadłem, srebrna albo też kryształowa, srebrem w kilkoro obwiedziona; te bańki, nazywane karafinkami, dlatego osadzone były w cyrkuły, czyli obrączki, ażeby nie podlegały nieostrożnemu wywróceniu. Służyły zaś do octu, oliwy, cukru na mąkę stłuczonego i musztardy, których ingrediencji panowie zażywali, gdy sami sobie na stole sałatę zaprawić lub jakiej potrawie smaku lepszego podług dotchliwości języka swego przydać chcieli, musztardę zaś brali do sztuki mięsa i kielbasy pieczonej*⁹². Czy taki serwis jaki opisał Jędrzej Kitowicz posiadał biskup Szembek nie wiemy. Wiemy, że miał trzy srebrne serwisy: *serwis wielki cum omnibus pertinentis w skrzyni nr 1; serwis drugi średni w czarnej skrzyni; serwis*

⁹⁰ Ibidem, k. 6v, 7.

⁹¹ Ibidem, k. 7.

⁹² J. Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, wstęp M. Dernałowicz, Warszawa 1985, s. 231.

trzeci mały z dwiema flaszkami srebrnymi⁹³. Ten serwis srebrny nowy wielki ze wszystkim, to jest flaszek srebrnych do niego cztery, flaszek szklanych cztery i solniczek cztery podarował bratu, wojewodzie sieradzkiemu Aleksandrowi Szembekowi. Sporo wymieniono mis dużych i małych, wszystkie srebrne z herbami biskupa i inicjałami jego imion oraz nazwiska. W inwentarzu⁹⁴ pośmiertnym zapisano: *mis wielkich cztery z herbami i literami spodem; pułmisia większe dwa saskie na wierzchu z herbami, spodem literami; pułmisia mniejsze 4, półmisków 36 których z herbami na wierzchu 24 a spodem z herbami 12; przystawek 16, to jest 8 z herbami na wierzchu, 8 z herbami spodem; przystawek strzępiastych alias octangulares 2; talerzy tuzinów 6, to jest z herbami na wierzchu tuzinów 3 a spodem z herbami tuzinów 2*. Dalej spisano wazy, noże, łyżki, widelce. Biskup więc posiadał: *vasa dwa wielkie z blachami srebrnymi łyżek do nich krzywych 2*. W rejestrze generalnym klejnotów z 1738 roku przy tej wazie dodano *waza na których się stawiają podługowate z łyżkami dwiema krzywymi*. W tymże rejestrze przy wazach dopisano kolejne trzy: *okrągłych wazów pomniejszych z przykryciami, które do frykasów bywają intra pozłociste cztery; dwa waza pomniejsze podługowate do rosółów; dwa waza potaziowe okrągłe z łyżkami krzywymi*⁹⁵. Do waz były pokrywki tak jak i na półmiski występujące w spisie pod nazwą kapelusze. Następnie odnotowano łyżki, noże i widelce: *łyżek, noży z widelcami podróżnych par 18; noży z grabkami i łyżkami par 24*. Z innych rzeczy charakterystycznych zapisano: *solniczkę na serwisy 8, dwie małe podróżne; kubek seu czarka srebrna sutozłocista z uszkami; kałamarz wielki z osobą na wierzchu; kubek pozłocisty z przykryciem; kufel rysowany wewnątrz pozłocisty na wierzchu św. Krzysztof*. Biskup był smakoszem kawy i herbaty: *dzbanuszków do caffè, herbathae i ciocolady 4; łyżeczek do herbaty nr 6; flaszek na herbacie 2*. Do tego tacka do cukru, szczypcy do cukru. Nie gardził Szembek napojami alkoholowymi skoro posiadał: *kociołek do palenia spiritusu; flaszczecka pozłacana do wódki węgierskiej*⁹⁶. W osobnym kodycyli zaznaczył, że w piwnicy zamku lidzbarskiego posiadał znaczny zapas wina. Wino zaś XX *Exekutorowie dla należących do mnie i dla siebie exdividant proportione ducta, principaliter wojewodzie sieradzkiemu, biskupowi chełmskiemu, wojewodzie inflanckiemu, staroście świeckiemu – Tego jest rejestrzyk u piwnicznego specificabit według prowizji w piwnicy jaka na ten czas będzie mogła być expensa facta na potrzebę pogrzebu reliquum*⁹⁷ W spisie posiadanych rzeczy sporo było lichtarzy, obrazów na srebrnej blaszce, posiadał też kompas srebrny, zegarek szczerozłoty, dzbanuszki do kwiatów, pieczętkę, czarki, kufle, wanienki, misy duże i małe, oprawioną w złoto trzy pieczętki w srebro oprawnych, lustro z 12

⁹³ AAWO, Rep. 128, VII, 5, *Inventarium omnium mobilium*, 1740, s. 18.

⁹⁴ *Ibidem*, s. 18.

⁹⁵ *Ibidem*, *Rejestr generalny klejnotów*, 11 VIII 1738, k. 13v, 14.

⁹⁶ *Ibidem*, k. 15v.

⁹⁷ AAWO, AK, sygn. T 16, *Codicilli mei conscripti*, 1740, k. 42.

lichtarzami.

W rejestrze generalnym spisany w 1738 roku umieszczono wykaz obrazów posiadanych przez biskupa, a w inwentarzu pośmiertnym wykaz zgromadzonych ksiąg. Wykazy są interesujące, gdyż pierwszy ukazuje z kim biskup utrzymywał kontakty, kogo uznawał za przyjaciół oraz jego polityczne sympatie. W drugim zawierającym wykaz ksiąg ujawnione zostały jego zainteresowania literackie, historyczne, teologiczne. W 1738 roku w obecności biskupa spisano obrazy zdobiące rezydencję lidzbarską, letnią rezydencję w Bischdorfie oraz obrazy znajdujące się na zamku w Jezioranach. O dziwo nie spisano obrazów będących w rezydencji w Smolajnach, a z pewnością zdobyły one biskupie pokoje. W sumie obrazów naliczono 205, a gdy do tego dodamy obrazy biskupów warmińskich w zamku i obrazy królów polskich, cesarzy, papieży w Bischdorfie, to wszystkich obrazów mógł posiadać Szembek około 300. Zatem była to kolekcja pokaźna. Ze spisu obrazów znajdujących się w lidzbarskiej rezydencji można rozpoznać rozkład pierwszego reprezentacyjnego piętra barokowego pałacu. Szembek zostawszy biskupem warmińskim rozbudował to co zbudowali poprzednicy i dobudował skrzydło zachodnie i ryzalit pałacu. Archiprezbiter lidzbarski Jerzy Wojciech Heide w swej kronice tak odnotował inwestycyjne dokonania Szembeka: *Odnowił zamek lidzbarski i w stronę rzeki Łyny dobudował z mocnego muru przednią część, podzieloną na izby u góry i na dole*⁹⁸. Na parchamie zamku lidzbarskiego stanął barokowy pałac dwukondygnacyjny. Szembek inwestycję zakończył w 1727 roku, a skrzydło wschodnie pałacu dobudował w latach 1752–1754 jego następca biskup Adam Stanisław Grabowski⁹⁹. W inwentarzu z 1740 roku dokonano opisu wyposażenia pokoi biskupa Szembeka, nie tylko w barokowym pałacu, ale też w gotyckim zamku. Natomiast w rejestrze generalnym z 1738 roku zamieszczono wykaz obrazów zaznaczając w jakim pokoju one się znajdowały. Spis z 1738 roku noszący tytuł *Obrazy w zamku heilsberskim* zaczęto od portretów biskupów warmińskich w wielkim refektarzu. Szembek kazał wymalować 33 portrety swych poprzedników na miejsce portretów skradzionych przez Szwedów w czasie wielkiej wojny północnej. W rejestrze tak to zapisano: *Effigies wszystkich biskupów warmińskich na sali*. W lidzbarskiej rezydencji dominowały obrazy o tematyce religijnej. W pałacu barokowym wisiały portrety papieża Innocentego XIII, Klemensa XII, a w pokoju Rudnickiego na zamku, biskupów warmińskich – Wacława Leszczyńskiego, Jana Stefana Wydźgi, obok nich portret samego Krzysztofa Szembeka. Leszczyński i Wydźga awansowali z biskupstwa warmińskiego na arcybiskupstwo gnieźnieńskie zostając prymasami Polski stąd ich portretowe wyróżnienie. Z kolei

⁹⁸ J.W. Heide, op. cit., s. 127.

⁹⁹ W. Wólkowski, *Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim dzieje budowlane i problemy konserwatorskie*, Olsztyn 2016, s. 111–117; idem, *Od gotyckiego zamku do barokowej rezydencji, dzieje budowlane zamku biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim w XVII i XVIII wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2015, R. 77, nr 1, s. 11–21.

Innocenty XIII był papieżem w latach 1721–1724. On też wystawił bullę nominacyjną na biskupstwo warmińskie dla Krzysztofa Szembeka. W 1738 roku spisujący odnotowywali to co było w poszczególnych pokojach. W skrzydle zachodnim części pałacowej w pokoju jak zaznaczono pierwszym obraz *Najświętszej Panny Koronationis z inskrypcjami i herbami J.O. Xcia Jmci i Xcia Jmci Zbąskiego. W pokoju drugim audiencja u Xcia Weneckiego XCia Jmci Zbąskiego*¹⁰⁰. W tymże pokoju były też obrazy Dawida, Mojżesza, Jana Chrzciciela i Najświętszej Panny. *W trzecim pokoju na suficie obrazy dwa w pozłocistych ramach jeden św. Piotra drugi św. Pawła. Zainteresowali się spisujący malowidłami na plafonach sufitowych w poszczególnych pałacowych pokojach. I tak na suficie św. Jędrzeja na sali mniejszej; na suficie w pierwszym pokoju komisja kurlandzka; na suficie w drugim pokoju synod diecezji warmińskiej; na suficie w trzecim pokoju obraz św. Krzysztofa; w czwartym pokoju na suficie oddawanie koron*¹⁰¹. Zatem Szembek chciał uwiecznić swoje dokonania. W trzecim pokoju w pozłocistych ramach wisiały obrazy przedstawiające św. Augustyna, św. Marię Magdalenę, sześć obrazów świętych: Jana Chrzciciela, Jana Nepomucena, Józefa, Antoniego, ukrzyżowanego Chrystusa i Matki Boskiej Dziewicy. W jednym z pokojów Szembeka wisiał obraz Matki Boskiej Świętolipskiej oraz Zwiastowania i *obrazy trzy z kwiatami różnymi, które bywają nad drzwiami w żółtych pokojach*¹⁰².

W letniej rezydencji biskupa w Bischdorfie oprócz obrazów o tematyce religijnej i świętych istniała cała galeria portretów. Na uwagę zwracają portrety rodziny Szembeków¹⁰³. Biskup Szembek kazał namalować portret rodziców: kasztelana kamienieckiego Franciszka Szembeka i Barbary Anny Rupniewskiej, drugiej żony kasztelana. W Bischdorfie były też portrety: kasztelana wojnickiego – Przeclawa Stefana Szembeka, brata biskupa warmińskiego – prymasa Stanisława, brata kanclerza wielkiego koronnego – Jana Szembeka i jego żony Ewy Leszczyńskiej, biskupa kujawskiego i prymasa Polski od 1739 roku – Krzysztofa Antoniego Szembeka, wojewody sieradzkiego – Aleksandra Szembeka, stolnika nadwornego koronnego – Franciszka Szembeka żonatego z Magdaleną Tarło, sufragana krakowskiego – Michała Szembeka a także kanoników warmińskich i krakowskich – Antoniego oraz Ludwika Szembeków. Odnotowano też portret *wielebnej w Bogu Jmć Panny Ciotki J.O. Xcia Jmci*. W letniej rezydencji wisiały też portrety biskupów poznańskich Piotra Tarło i Jana Joachima Tarło. Pierwszy był biskupem poznańskim w latach 1723–1732, a drugi w latach 1733–1738. Przyjaźnią biskupa Krzysztofa Szembeka cieszyli się biskup inflancki w latach 1724–1733 Adam Augustyn Wessel oraz sufragan przemyski – Michał Stanisław Piechowski, który jako kanonik chełmski brał udział w synodzie diecezji

¹⁰⁰ AAWO, Rep. 128, VII, 5, *Rejestr generalny*, 1738, k. 24.

¹⁰¹ Ibidem, k. 24v, 25; Zob. W. Wólkowski, *Zamek biskupów warmińskich...*, s. 114.

¹⁰² AAWO, Rep. 128, VII, 5, *Rejestr generalny*, 1738, k. 25.

¹⁰³ Ibidem, k. 26v.

chełmskiej zwołanym przez biskupa Szembeka. Nie mogło zabraknąć portretu króla Augusta II. Obok portretu Augusta II wisiały portrety królewskich rodziców – elektora saskiego Jana Jerzego III Wettyna i Anny Zofii Oldenburg. W barokowym li-dzbarskim pałacu wzniesionym przez biskupa w pokoju zwanym nowym znajdowały się portrety królestwa *Ichmć Polskich terażniejszych* czyli Augusta III i jego małżonki Marii Józefy¹⁰⁴. Biskup Szembek z uznaniem odnosił się do Jana III Sobieskiego skoro wśród zgromadzonych obrazów był obraz *Familia króla Jmci Jana III*. W Bischdorfie wisiał też portret carycy Anny Romanowej, która w latach 1711–1731 była księżną Kurlandii, a więc w czasach, gdy Szembek stał na czele sejmowej komisji kurlandzkiej do uregulowania spraw tego lenna Rzeczypospolitej. Ściany pałacu w Bischdorfie zdobiły też sentencje z mów pogrzebowych zwane konkluzjami: *Konkluzja Morowa J.O.Xcia Jmć z herbem; konkluzjów różnych z herbami J.O. Księcia ośm memoria ministerii*¹⁰⁵. W tymże pałacu były trzy portrety papieży, portretów kardynalskich cztery i królów polskich – *series wszystkich królów polskich na sali*.

W Bischdorfie niewiele było obrazów o tematyce religijnej. Biskup zamówił obrazy sławiące jego dokonania. Niestety spisujący nie podali kto je namalował zresztą autorstwa portretów czy innych obrazów też nie zaznaczono. Pomieszczenia pałacu ozdabiały obrazy *synodów trzy: chełmski, przemyski i warmiński; komisja kurlandzka; obrazów cztery to jest wjazd, procesja, oddawanie koron i koronacji Najświętszej Panny Częstochowskiej w kaplicy na dole*¹⁰⁶. W letniej biskupiej rezydencji wisiały obrazy: *obraz z kwiatkami; effigies staruszka w birecie; obrazów wysokich z kwiatami 2; obrazów ze zwierzętami cztery item jeden mniejszy; obrazów lakierowanych sobie podobnych cztery na sali; effigies drzewa i obłoków; obrazów wielkich cztery na dole*¹⁰⁷.

Na zamku w Jezioranach zgromadził biskup Szembek też sporą kolekcję obrazów. W jeziorańskim zamku był portret niedoszłego króla Anglii Jakuba II Stuarta zapewne dlatego, iż poślubił on Marię Klementynę Sobieską, wnuczkę Jana III Sobieskiego. Spisujący odnotowali portret *Karola biskupa ołomuńskiego* – to zapewne biskup ołomuński Karol Józef Lotaryński będący biskupem w latach 1695–1711. Wyjeżdżając na studia zagraniczne Krzysztof Szembek po drodze do Igłostadt zatrzymał się w Ołomuńcu, gdzie działał Alumnat Papieski, stąd wyniósł sentyment do biskupa Karola Józefa. W posiadaniu Szembeka były portrety: *Familia książąt Radziwiłłów; Familia Korwinów*¹⁰⁸. Jeden z zamkowych pokojów zdobiły kolekcje: *Series cesarzów rzymskich; ojców świętych; królów polskich; królów francuskich; królów hiszpańskich; cesarzów tureckich*. Spis wymienia też miedzioryty z wizerunkiem prymasa

¹⁰⁴ Ibidem, *Inwentarium omnium mobilium*, 1740, s. 14.

¹⁰⁵ Ibidem, *Rejestr klejnotów*, 1738, k. 27.

¹⁰⁶ Ibidem, k. 27.

¹⁰⁷ Ibidem, k. 27v, 28.

¹⁰⁸ Ibidem, k. 28v.

Stanisława Szembeka, cesarza rzymskiego Józefa I, św. Augustyna i św. Stanisława biskupa. W Jezioranach znajdowało się epitafium księcia Jabłonowskiego. Pytanie czy chodzi o Stanisława Jana Jabłonowskiego hetmana wielkiego koronnego współtowarzysza wypraw wojennych Jana III Sobieskiego czy jego syna kanclerza wielkiego koronnego z nominacji Stanisława Leszczyńskiego – Jana Stanisława Jabłonowskiego. Ojciec zmarł w 1702 roku, a syn w 1731 roku, urząd kanclerza wielkiego koronnego stracił w 1709 roku, gdy August II przywrócił kanclerstwo Andrzejowi Chryzostomowi Załuskiemu biskupowi warmińskiemu. Sporo posiadał biskup Krzysztof Szembek kopersztychów czyli miedziorytów jak choćby twierdzy Mantui, bazyliki laterańskiej w Rzymie i bazyliki św. Piotra też w Rzymie. W spisie wymieniono też *mappow siedem; delineatio miasta Smoleńska*. W Jezioranach przeważały miedzioryty.

Kolekcja obrazów, miedziorytów była bogata. Najwięcej co zrozumiałe było portretów Szembeków. Zwraca uwagę cały poczet królów polskich. Duży portret Augusta II i Sobieskich, a więc tych monarchów, którym Szembekowie zawdzięczali awanse senatorskie. W obrazach uwidoczniły się życiowe dokonania Szembeka i przyjaźnie z niektórymi rodami. O ile w lidzbarskim pałacu przeważały obrazy z wizerunkami świętych, Matki Boskiej, Chrystusa o tyle w Bischdorfie i Jezioranach portrety świeckich, głównie rodzinne, polskich monarchów, papieży, ale dużo obrazów kwiatów, scen rodzajowych, miedziorytów, mapy. W porównaniu z inwentarzem biskupa Załuskiego kolekcja obrazów Szembeka wydaje się być imponująca. Załuski posiadał portret Augusta II, elektora bawarskiego Maksymiliana Emanuela i jego żony Teresy Kunegundy Sobieskiej, synów Jana III Sobieskiego, prymasa Andrzeja Olszowskiego, prymasa Michała Radziejowskiego, kardynała Karola Barberiniego, biskupa wileńskiego Konstantego Brzostowskiego i Radziwiłłów¹⁰⁹.

W inwentarzu pośmiertnym Szembeka spisano księgozbiór, a w inwentarzu Załuskiego jedynie nadmieniono, iż książki przekazuje biskup bratankom. W szafie znajdującej się w małej zamkowej kaplicy znajdowały się książki zgromadzone przez biskupa Krzysztofa Szembeka. W sumie były 82 woluminy. Można przypuszczać, że w klockach było wszytych, jak to wówczas bywało przyjęte, kilka, a nawet kilkanaście osobnych dzieł. Te woluminy znajdowały się w jednej szafie, natomiast w kaplicy przechowywano księgi liturgiczne. W poszczególnych pokojach biskupich też znajdowano pojedyncze książki z których korzystał biskup. W księgozbiornie biskupa Szembeka przeważały księgi o tematyce religijnej. Były też dokumenty także dokumenty rękopiśmienne. Odnotowano zatem: *Bibliorum tomus 4*, *Biblia latina in 4*; *Concordantia Bibliorum*, sentencje z ksiąg św. Augustyna, dzieła św. Franciszka Salezego. Jedna z jego książek nosiła tytuł: *Historia vitae et Passionis Christi galico idiomate*. Szembek interesował się historią Polski i Europy oraz współczesnymi mu wydarzeniami politycznymi.

¹⁰⁹ S. Achremczyk, *Inwentarz ruchomości...*, s. 164–165.

Świadczą o tym tytuły książek: *Orbis Polonus; Historia interregni novissimo; Opusculum de Imperio Turcico; Opusculum Lubomirssi mareschalci regni* dotyczące życia i rokосу marszałka Jerzego Lubomirskiego. W jego zbiorze była książka autorstwa Tomasza Clagiusa *Historia Sacro Lindiana*. W szafie z księgami znajdowała się też *Historia Concilii Tridentini*. W oprawionych tomach przechowywał dokumenty komisji kurlandzkiej, dokumenty dotyczące działalności prymasa Stanisława Szembeka, odpisy uchwał sejmiku pacyfikacyjnego z 1736 roku, kompendium z czasów Jana III Sobieskiego. Szembek posiadał akta synodu poznańskiego, gnieźnieńskiego, warmińskiego. Jak przystało na prezesa ziem pruskich nabył książkę o prawie chełmińskim szlachty Prus, o rządach w Prusach, a także zgromadził lauda czyli uchwały sejmików generalnych Prus Królewskich i sejmów koronnych. Wśród odnotowanych książek znalazły się prace wojewody poznańskiego Antoniego Józefa Ponińskiego, marszałka zerwanego sejmiku pacyfikacyjnego z 1735 roku, stronnika Wettinów i uznanego literata¹¹⁰. W wykazie znalazł się wolumen dzieł Franciszka Petrarcki włoskiego poety zapisany następująco *Francisci Petrarche de remediis opusculum*. Biskup posiadał wiele słowników, dykjonarzy włoskich i francuskich, panegiryki w języku francuskim. Lakonicznie zapisano jakieś manuskrypty w tym *Manuscripta Polonica 4, Manuscripti sub titulo: Labores Celssissimo Princeps*. Opisując w 1740 roku pokoje biskupie w jednej z szuflad znaleziono rękopisy kazań biskupa i inne notatki. W szafie z księgami były też księgi w języku polskim: *Mysli pokutującego człowieka; Głos wołającego na puszczy; Nowy głos seu Canciones Polonicae; Modlitwy wieczorne pisane; Książek pisanych usque ad litera T nr 9; Wonia najwdzięczniejsza; Opatrzności boskiej opusculum; Krótkie zebranie nauki chrześcijańskiej*¹¹¹. Niestety spisujący nie podali autorów poszczególnych dzieł ani daty i miejsc ich wydania. W porównaniu z księgozbiorami biskupów Andrzeja Chryzostoma Załuskiego, Jana Stefana Wydźgi, Adam Stanisława Grabowskiego czy Ignacego Krasickiego księgozbiór biskupa Krzysztofa Szembeka był skromny.

Z inwentarzy ruchomości biskupa Szembeka można zorientować się jaki były wystrój i meblowanie poszczególnych biskupich pokojów. Sporządzono w 1738 roku szczegółowy spis obić, portier, firan, pokrowców, łózek, częściowo mebli. Spis pośmiertny uzupełnia rejestr sprzed dwóch lat. Wśród obić czyli materiału, którym pokrywano pomieszczenia, kanapy, siedzenia, podłogi dominowały kolory – karmazynowy, fioletowy, zielony i żółty. Obicie mierzono Bretami podobnie jako portiery. Z obić biskupich na pierwszym miejscu zapisano: *Obicie adamaszkowe karmazynowe w róże Bretów 3; Portiera długa tegoż adamaszku kitajką podszyta; Nad drzwi sztuka jedna o 4 Bretach z falbaną*¹¹². Dalej wymieniono¹¹³: *Obicie adamaszkowe karmazynowe*

¹¹⁰ AAWO, Rep. 128, VII, 5, s. 12.

¹¹¹ Ibidem, s. 12–13.

¹¹² Ibidem, *Rejestr generalny*, 1738, k. 18v.

¹¹³ Ibidem, k. 18v, 19.

zynowe weneckie bretów 36; Portier tegoż adamaszku po bretów 4, dwie; Przykrycia tegoż adamaszku na krzesła cztery kitajką podszyte; Obicie adamaszkowe karmazynowe nowe z Gdańska bretów 32; Obicia włóczkowego z pokojów szmalanskich na dole bretów 56; Obicia szmolanskiego sztuk 16; Obicia szmolanskiego na czerwonym dnie w paski żółte 26... Obicie adamaszkowe karmazynowe starsze bretów 34; Portier z tegoż adamaszku z frandzlą jedwabną 2 po bretów 4; Obicie brukatelowe karmazynowe bretów 33; Obicie zielone brukatelowe z kwiatami żółtymi bretów 60; Obicia brukatelowego żółtego bretów 38 i pół; Obicia białego z prążkami zielonymi bretów 60; W rejestrze z 1738 roku odnotowano: Obicia trypowego błękitnego z szytymi brytami 52; Obicie lakierowane w sparmurowym pokoju; Obicie lakierowane z Elbląga; Obicia szmalanskiego białego w prążki niebieskie bretów 40; Obicia białego z zielonymi prążkami bretów 49 w pałacu szmolanskim. Takimi obiciami pokrywano kanapy, krzeselka, sporządzano pokrowce, baldachimy. Firany zaś były koloru – zielonego, białego, niebieskiego. Podobnego koloru były portiery, pokrowce, przykrycia stołów. Stosunkowo mało wymieniono dywanów¹¹⁴ tylko *kobierczyków perskich na dnie fiołkowym dwa. Na dnie czerwonym takichż dwa, Kobierców zwyczajnych 6.*

W biskupich pokojach nie brakowało łóżek, jak wynika z opisu mogą i dziś budzić podziw. Szembek posiadał: *Łóżko adamaszkowe w wielki wzór (do niego kołdra) z czterema zasłonami we dwóch po pięć bretów w drugich po jednym brecie Imperiał alias wierzch z gałkami czterema z sztuką jedną w głowy z pokrowcami na drągi. Item do tegoż łóżka cztery gałki mniejsze na wierzch i płotek adamaszkowy z frandzlą*¹¹⁵. Oprócz tego łóżka posiadał Szembek jeszcze pięć innych. W tym łóżko karmazynowe adamaszkowe w Gdańsku robione ze wszystkim... *łóżko zielone kitajkowe, chińskie firanki do niego niebieskie; łóżko podróżne z prętami żelaznymi, firanki do niego adamaszkowe karmazynowe*¹¹⁶. Nie brakowało też różnego rodzaju parawanów, poduszek, obrusów, a podzielono je *na codziennie używane obrusy i serwety książęce. Z książęcych wymieniono: Obrusów gdańskich długich 2 do nich serwet tuzinów 4; item obrusów gdańskich 2, długie; obrus gdański mniejszy, serwet do niego tuzin*¹¹⁷. W codziennym używaniu były cztery długie obrusy z herbami biskupa, dwa długie, ale stare, serwet osiem tuzinów, policzono, że obrusów *nadprowanych* były trzy, a serwet do nich 34, podróżnych obrusów osiem a serwet do nich osiem tuzinów.

Zadali sobie trud egzekutorzy testamentu, by spisać biskupie szaty liturgiczne i odzież. Tu nie ma, tak jak w innych szlacheckich pośmiertnych inwentarzach, różnorodności odzieży. Biskup odprawiający Mszę św. miał na sobie oprócz sutanny,

¹¹⁴ Ibidem, k. 23.

¹¹⁵ Ibidem, k. 21.

¹¹⁶ Ibidem.

¹¹⁷ Ibidem, *Inwentarium omnium mobilium*, 1740, s. 31.

humerał, stułę, manipularz, ornat lub dalmatykę. Jak przystało na osobę duchowną szat liturgicznych posiadał dużo, a wszystkie zdobione złotem, srebrem. Inful czyli nakryć głowy zdobionych złotem, drogimi kamieniami. wymieniono kilka: *Infuła z perłami większymi na której Duch Święty i mitra rubinowa; Infuła consecrationis J.O. Xcia Jmci perłami i kwiatami adornowana*¹¹⁸. Oprócz tych dwóch inful posiadał Szembek jeszcze sześć innych, a wszystkie złotem lub srebrem haftowane i zdobione haftowanymi kwiatami. Tak samo piękne były kapy: złota, niebieska, czarna, fiołkowa, biała, karmazynowa. I tak zanotowano: *Kapa złota bogata z stułą takową; kapa lamowa złota z koronami paryskimi po brzegach; dwie kapy z kwiatami złotymi z stułami*. W rejestrze z 1738 roku wymieniono gremiały – chusty używane podczas Mszy św. pontyfikalnej, też podczas sypania głów popiołem w Środę Popielcową i Wielki Czwartek. Na kolanach siedzącego biskupa Szembeka kładziono gremiał *biały lamowy złotem haftowany*. Posiadał też biskup: *Gremiał na czerwonym dnie złotymi kwiatami bogaty; gremiał biały lamowy cum effigies Jezusa złotem haftowany*¹¹⁹. W skrzyni znaleziono gremiał białkowy, zielony, fioletowy a wszystkie zdobione kwiatami i złotem. Równie ozdobne były ornaty i alby. Z pewnością swym pięknem zachwycaly ornaty, a miał ich biskup kilkanaście i to zdobione złotem, kwiatami. Był ornat koloru białego, niebieskiego, fiołkowego, karmazynowego i czerwonego. Nie mogło zabraknąć dalmatyk, tuniceł, gremiałów i welonów. Szczególnie ozdobne były tuwialnie. W spisie wymieniono: *Tuwialnia złotem i srebrem szyta w kwiaty wielkie; tuwialnia samym złotem szyta; srebrem, złotem i różnymi jedwabiami szyta czy tuwialnia ordynaryjna z kwiatami jedwabnymi*¹²⁰. Szembek zgromadził piękne antepedia w zamkowej kapliczce. Z pewnością zwracały one uwagę odwiedzających biskupa gości. W rejestrze generalnym zanotowano: *Antepedium na srebrnym dnie złotem haftowane i różnymi kolorami; antepedium atlasowe w kwiaty*. Część antepediów była tak cenna, iż przechowywano je w skarbcu i również wpisano do rejestru: *Antepedii adamaszkowych niebieskich z galonkami srebrnymi cztery; Item parterowych w słupy wyszywanych na białym atlasie ze złotem galonkiem, trzy; Antepedium jedwabiami i złotem szyte, słupy na materii w złote kwiaty z koronkami*¹²¹. Na jednym wyszyty był herb biskupa Szembeka. Spisano też obrusy na ołtarze znajdujące się w kaplicy prywatnej i zamkowej.

Na końcu inwentarzy umieszczono spis odzieży i wyposażenia kuchni. O suknie biskupa jak zaznaczono dbał inspektor Dziulli. On w 1738 roku podał spisującym, iż biskup Szembek posiadał kilka szub w tym *szuba aksamitna cała z soboli; szuba sukienna przodki z soboli; szuba sukienna rysia*¹²². Naturalnie, iż pojawiły się

¹¹⁸ Ibidem, *Rejestr generalny*, 1738, k. 8.

¹¹⁹ Ibidem, k. 8v.

¹²⁰ Ibidem, k. 10–10v.

¹²¹ Ibidem, k. 11.

¹²² Ibidem, k. 16v.

w spisie sutanny koloru czarnego, purpurowego, fioletowego a także płaszcze m.in. *płaszcz fioletowy grodeturowy długi, przystary; płaszcz grodeturowy fioletowy z gwiazdą, krzyżakami podszyty; płaszcz sukienny fioletowy długi; płaszcz sukienny czarny krótki*¹²³. Posiadał biskup rękawów trzy: *soboli gronostajowy i krzyżakowy, rękaw materialny purpurowy gronostajami obłożony; kapeluszów w futerale cztery do tego jeszcze czamary, kaftany, pasy.*

Spisano też karety, naczynia kuchenne, garnki, talerze, noże cynowe i bardzo wiele innych przedmiotów. Zważywszy, że biskup podróżował, niekiedy do odległych miejscowości – często na sejmy czy rady senatu do Warszawy, Grodna nie może dziwić, iż posiadał znakomite karety. Z Lidzbarka Warmińskiego w 1727 roku pojechał do Mitawy, odwiedzał rodzinne strony. Jako prezes ziem pruskich bywał na sejmikach generalnych w Malborku i Grudziądzu, wizytował kościół katolicki w Królewcu i oczywiście kościoły parafialne warmińskie. Odwiedzał Gdańsk oraz Toruń i Elbląg. Do jego dyspozycji były więc karety, a w rejestrze z 1738 roku wymieniono cztery karety: *Kareta paryska nowo pozłacana intra aksamitna ze wszystkim co należy; kareta królewiecka intra karmazynowym sukniem i złotymi adornowana galonami; kareta nowa berlińska alias karmazynowym sukniem wybita; kareta nowa królewiecka sukniem karmazynowym wybita*¹²⁴. Oprócz karek, jak wynika z powyższego, nowych kupionych zapewne w Królewcu miał biskup do dyspozycji *karawanów dwa (wozów transportowych) z oponami niebieskimi sukniem czerwonym adornowanymi; wóz kuchenny półkryty; wóz kuchenny skórą obity dla kapeli; wóz kredensowy półkryty; skarbniczek półkryty; dwie bryki z półkoszkami*¹²⁵. Konie zdobione były szorami. W rejestrze owe szory wyróżniono z pewnością dlatego, iż były bogato zdobione. Wymieniono: *Szor w ogniu pozłocisty z lejcami, kutasami, czubami i taśmami do grzyw jedwabnymi karmazynowymi; szor nowy*¹²⁶ *z mosiądzem z lejcami, kutasami, czubami karmazynowymi.* W spisie uwzględniono inne szory – mosiężne, szor *poczworny z mosiądzem; szorów karawanowych dwoje; szor kuchenny stary; nowy czarny; szorów poczwornych ze starych przerabianych, dwoje*¹²⁷. W inwentarzu z 1740 roku ani w rejestrze ruchomości z 1738 roku nie wymieniono zaprzęgów konnych. W styczniu 1740 roku, gdy biskup czynił zapisy co komu podarować zaznaczył wojewodzie *sieradzkiemu cug najpiękniejszy; księdzu biskupowi chełmskiemu drugi cug, trzeci cug panu Michałowi Ossolińskiemu*¹²⁸. Cug najprzedniejszy, zapewne to zaprząg w sześć koni. Szembek chcąc podkreślić swą pozycję, dostojeństwo, podróżując, a zwłaszcza wjeżdżając do Warszawy czy Grodna formował orszak paradny. Jego karecie

¹²³ Ibidem, *Inwentarium omnium mobilium*, 1740, s. 23.

¹²⁴ Ibidem, *Rejestr generalny*, 1738, k. 30.

¹²⁵ Ibidem, k. 30v.

¹²⁶ Ibidem.

¹²⁷ Ibidem, k. 31.

¹²⁸ AAWO, AK, T 16, *Codicilli mei conscripti*, 1740, k. 42.

towarzyszyli warmińscy dragoni ubrani w czerwone mundury. W biskupim skarbcu zwanym wielkim znajdowało się *siodło aksamitne fioletowe z szabrukiem i rządżikiem połączanym*.

Spisano też *cynę angielską* czyli pięknego wykonania, bardzo modną w XVIII wieku. W spisie cyny angielskiej ujęto półmisy, półmiski, kapelusze blaszane, dzbany, wanienki, konwy, flasze. Spisano też przedmioty zaliczone do *cyny prostej*¹²⁹ też misy i półmiski, a także *przystawek 4, talerzy 24, solniczek 4, kubków nowych 6, lichtarzy 6*. Z kolei w kuchni było sporo naczyń kuchennych. Do nich zaliczono sagany wielkie, średnie i małe, kotły, *rądlów starych 24, nowych 12, łyżek koprowych głębokich 3, łyżka do pieczystego, durszlakowa, patelni okrągłych żelaznych starych 2, durszlak koprowy, moździerz dwa wielki i mały, różnów wielkich 3, rozeń mały*¹³⁰. Nie mogło w kuchni zabraknąć tasaków, form dużych i małych do ciast, blachy wielkie graniaste, okrągłe, żelazo do wafli i do opłatków. W skarbcu wielkim znaleziono po śmierci Szembeka: *sukno zielone proste na podłogę do pokoju, pstre na podłogę, lustra princ metalkowe 20, skór łosich wyprawnych 16, kun wyprawnych 10, skóry czarne i białe wyprawne pro introligandis concionibus, ampułki 2 princ metalkowe z talerzami takimiż, stemple żelazne do bicia pieniędzy, latarnie do karet 2, niedźwiedź biały przytarty*¹³¹. W skarbcu było też sześć pierścieni biskupich, dwa portrety za szkłem jeden Fryderyka księcia saskiego, a drugi królowej sycylijskiej, dużo płótna, skrzyń, krzesel skórzanych, tabernakulum, flasze cynowe do likierów, puzdra do wódki. W 1740 roku w inwentarzu pośmiertnym Szembeka z ciekawszych przedmiotów w poszczególnych pokojach znalazły się: *clavi cymbał, porcelain saski sztuk 12, farfurek de herbathe 16 par, czarnka porecelanowa z farfurką, dzbanuszek porcelanowy, filiżanka do ciokolaty, barometrum, kompas srebrny, okulary na wiatr, szkło do czytania, szafa chińska w niej 14 szuflad, w pierwszej szufladzie tabakierek bursztynowych 3, sztucce do piór 2 bursztynowe, probki bursztynowe do piwa, spinek bursztynowych para*¹³².

Inwentarze ruchomości nie zawierały wszystkich przedmiotów. W opisach wyposażenia poszczególnych pokojów, kaplic odnotowano bardzo dużo relikwiarzy, rzeźb, małych i dużych obrazów z wizerunkami świętych. Natomiast Szembek nie posiadał ani szabel, ani strzelb, pistoletów. W porównaniu z ruchomościami magnatów koronnych czy litewskich majątek ruchomy biskupa wydaje się niezbyt imponujący. Należy zważyć, iż nie był on spadkobiercą po rodzicach. Majątek ojcowski rozdzielony został na dziesięciu synów. To co miał w Lidzbarku Warmińskim zdobył sam, gdy był biskupem chełmskim, przemyskim i warmińskim. Podkreślić należy, iż Szembek jako biskup warmiński ozdobił za życia obrazami, relikwiarzami wiele

¹²⁹ AAWO, Rep. 128, VII, 5, k. 32.

¹³⁰ Ibidem, k. 33–33v.

¹³¹ Ibidem, *Inwentarium omnium mobilium*, 1740, s. 29–30.

¹³² Ibidem, *passim*.

kościółów warmińskich, a wiele ich zbudował. Duże pieniądze musiała pochłonąć budowa kaplicy przy katedrze fromborskiej i jej wystrój, a także wyposażenie¹³³. Inwentarze ruchomości biskupa Szembeka ukazują chęć gromadzenia i posiadania różnych przedmiotów oraz ilustrują przywiązania do rzeczy. Wszystkie one były gromadzone pod kątem przydatności do codzienności oraz dni świątecznych.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie

- Rep. 128, VII, 5, inwentarze ruchomości biskupa K. Szembeka;
- sygn. A 28, *Diarium conventus generales TP 1728*;
- sygn. Aa 7, A 30, D 118, korespondencja biskupów warmińskich;
- sygn. Ab 31, korespondencja kapituły warmińskiej;

Archiwum Kapituły

- sygn. T. 16, testamenty.

Archiwum Państwowe Gdańsk

- sygn. 300.29/ 216–217, recesy sejmikowe Prus Królewskich 1730–1734.

Biblioteka Ossolińskich

- sygn. 302/II, *Posiedzenie senatu*, 13 II 1733;
- sygn. 2672/I, korespondencja Szembeków;
- sygn. 3553, *Diariusz sejmu warszawskiego*, 1732;
- sygn. 4216, *Testament Adama Stanisława Grabowskiego*, Lidzbark Warmiński 12 VII 1766;
- sygn. 4182/III, *Inwentarz pozostałych rzeczy po śp. J.O. Ks. Jmci Adamie Grabowskim biskupie warmińskim*, 1767.

Źródła drukowane

Dzieje malborskiej rezydencji Towarzystwa Jezusowego w latach 1647–1744, przekład J. Wojtkowski, Olsztyn 2013.

Heide J.W., *Archiwum stare i nowe lidzbarskiego kościoła archiepiskopalnego*, przekład J. Wojtkowski, Olsztyn 2006.

Volumina Legum, t. VI, Petersburg 1860.

Opracowania

Achremczyk S., *Brandenbursko-pruski napad na Stoczek Klasztorny (Warmiński) w 1732*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 2021, nr 1.

- *Emigranci polscy w Królewcu w XVIII wieku*, „Studia Warmińskie” 1995, t. XXXII.
- *Inwentarz ruchomości pozostałych po śmierci biskupa warmińskiego Andrzeja Chryzostoma Załuskiego*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 1986, nr 3–4.
- *Konfederacja grudziądzka szlachty Prus Królewskich 1733–1734*, „Zapiski Historyczne” 1983, t. XLVIII, z. 1–2.
- *Sejmik generalny Prus Królewskich w latach 1526–1772*, Olsztyn 2016.
- *Testament kanclerza wielkiego koronnego i biskupa warmińskiego Andrzeja Chryzostoma Załuskiego*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 1984, nr 4.
- *Warmia wobec wydarzeń z lat 1733–1736*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 1985, nr 1–2.
- *Życie sejmikowe Prus Królewskich w latach 1647–1772*, Olsztyn 1999.

Augustyniak U., *Inwentarze radziwiłłowskie jako źródło do historii mentalności i życia codziennego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2003, R. 51, nr 2.

Babirecka B., *Diariusz wizytacji kościoła w Królewcu w 1727 r. dokonanej przez biskupa Krzysztofa Jana Szembeka*, „Nasza Przeszłość” 1986, t. LXVI.

¹³³ S. Tracz, *Kaplica biskupa Krzysztofa Andrzeja Jana Szembeka we Fromborku i jej dekoracja malarska z pierwszej połowy XVIII wieku*, „Studia Elbląskie” 2020, t. XXI, s. 63–90.

- Birch-Hirschfeldt A., *Soldatenraub ermlaendischer Bauernsoehne in Kleinenfeld*, „Unsere Ermlaendische Heimat” 1930, nr 12.
- *Soldatenraub im Ermland*, „Zeitschrift fur die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 1930, Bd. XXIV.
- Cieślak E., *Stanisław Leszczyński*, Wrocław 1994.
- Czaplewski P., *Polacy na studiach w Inglostadt*, Poznań 1914.
- Dumanowski J., *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku*, Toruń 2006.
- Dygdala J., *Adam Stanisław Grabowski (1698–1766). Biskup – polityk – mecenas*, Olsztyn 1994.
- Dworzaczek W., *Genealogia. Tablice*, Warszawa 1959.
- P.M. Dziembowski, *Spis rzeczy pozostałych po śmierci Jana Antoniego Radomickiego, wojewody inowrocławskiego z 26 czerwca 1738 roku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2017, R. LXV, nr 4.
- Eichhorn A., *Geschichte der ermlaendischen Bischofswahlen*, „Zeitschrift fur die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 1861, Bd. II.
- Feldman J., *Polska w dobie wojny północnej 1704–1709*, Kraków 1925.
- Gierowski A., *Dyplomacja polska doby saskiej (1699–1763)*, w: *Historia dyplomacji polskiej*, t. II: 1572–1795, red. Z. Wójcik, Warszawa 1982.
- Kicińska U., *Splendory domowe w staropolskich inwentarzach ruchomości*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2017, R. 65, nr 2.
- Kitowicz J., *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, wstęp M. Dernałowicz, Warszawa 1985.
- Klonder A., Główna D., *Inwentarze w badaniach kultury Europy od średniowiecza po nowożytność*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 2003, R. 51, nr 2.
- Kolberg A., *Die Dotation des Bisthums Ermland vor und nach 1772*, „Zeitschrift fur die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 1887, Bd. IX.
- Kolberg J., *Ermlaendische Goldschmiede*, „Zeitschrift fur die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 1910, Bd. XVI.
- Kopiczko A., *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525–1821, cz. 2: Słownik*, Olsztyn 2000.
- Korytkowski J., *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821*, Poznań 1891.
- Krzysztof Andrzej Jan Szembek (1680–1740) biskup warmiński w latach 1723–1740, oprac. S. Achremczyk w: *Poczet biskupów warmińskich*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2008.
- Lehmann M., *Preussen und die Katholische Kirche seit 1640*, Th. 1: *Von 1640 bis 1740*, Leipzig 1878.
- Makarczyk I., *Testament prymasa Wacława Leszczyńskiego*, „Echa Przeszłości” 2010, t. XI.
- *Warmia w okresie rządów biskupa Mikołaja Szyszkowskiego (1633–1643)*, Olsztyn 2016.
- Mohrmann R.E., *Pośmiertne inwentarze mienia – krytyka źródła, problemy badawcze*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2005, R. 53, nr 2.
- Obłąk J., *Sprawa inwentarza biskupstwa warmińskiego po przejściu Ignacego Krasickiego do Gniezna*, „Studia Warmińskie” 1967, t. IV.
- *Stosunek do nauki i sztuki biskupa warmińskiego Adama Stanisława Grabowskiego*, „Studia Warmińskie” 1964, t. I.
- Oracki T., *Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i ziemi malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku*, t. II: L–Ż, Olsztyn 1983.
- Pawłowski F., *Premisliis Sacra, sive series et gesta Episcoporum premisliensium*, Kraków 1869.
- Poczet biskupów warmińskich*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2008.
- Popiołek B., *Szlachcic na funkcji. Inwentarze ruchomości Władysława Charczowskiego jako świadectwo zmian mentalnych i kulturowych wśród szlachty w XVIII wieku*, „Saeculum Christianum” 2022, t. XXIX, nr 2.
- Pośpiech A., *Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku*, Warszawa 1992.
- Samulowska A., *Johannes Christof Geese – złotnik olsztyński*, „Rocznik Olsztyński” 1968, t. VII.
- Słownik biograficzny kapituły warmińskiej*, Olsztyn 1996.
- Staszewski J., *August II Mocny*, Wrocław 1998.
- *August III Sas*, Wrocław 1989.
- *Na granicy z Prusami Książęcymi*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 1994, nr 2–3.
- Statuty synodalne warmińskie, sambijskie, pomezkańskie, chełmińskie oraz prowincjonalne ryskie*, przekład J. Wojtkowski, Olsztyn 2010.
- Szorc A., *Diaspora diecezji warmińskiej za biskupa Andrzeja Chryzostoma Załuskiego (1698–1711)*, „Studia Warmińskie” 1966, t. III.
- *Dominium warmińskie 1243–1772*, Olsztyn 1990.
- *Relacje biskupów warmińskich XVII i XVIII wieku do Rzymu o stanie diecezji*, „Studia Warmińskie” 1968, t. V.
- *Zagrożenie Warmii przez Prusy (1722–1772)*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 1972, nr 4.

- *Z działalności kościelnej biskupa Andrzeja Chryzostoma Załuskiego na Warmii (1698–1711)*, „Studia Warmińskie” 1967, t. IV.
- Tracz Sz., *Kaplica biskupa Krzysztofa Andrzeja Jana Szembeka we Fromborku i jej dekoracja malarska z pierwszej połowy XVIII wieku*, „Studia Elbląskie” 2020, t. XXI.
- M. Wilczek-Karczewska, *Majątek osobisty szlachcianki z XVII-wiecznego Komorowa w świetle dokumentów po zmarłej Teresie Lipskiej*, „Materiały z Dziejów kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu” 2005, z. 10.
- Wólkowski W., *Od gotyckiego zamku do barokowej rezydencji. Dzieje budowlane zamku biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim w XVII i XVIII wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2015, R. 77, nr 1.
- *Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim – dzieje budowlane i problemy konserwatorskie*, Olsztyn 2016.
- Wyczański A., *Szlacheckie inwentarze pośmiertne z XVI wieku jako źródło do dziejów kultury materialnej w Polsce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1954, R. 2, nr 4.
- Zins H., *Nieznany testament biskupa warmińskiego Maurycego Ferbera*, „Rocznik Olsztyński” 1958, t. I.
- Żochowski H., *Die Seelsorge im Ermland unter Bischof Christoph Andreas Johann Szembek 1724–1740*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 1993, Beiheft 11.
- Żychliński T., *Złota księga szlachty polskiej*, t. I, Poznań 1879.